Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың инитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 225 (14947) 1992 чылдын ноябрь 20, пятница Солунга ат салган шагы 20.30. Чагыдар өртээ 10 көп. Салар өртээ 1 рубль.

Тыва Республиканың Дээди Совединин чедиги чыыжының он сески сессиязын чыылдырар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ПРЕЗИДИУМУНУН ЧАРЛЫЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединин Президиумунуң **доктаадыры болза:**

Тыва Республиканың Дээди Совединин чедиги чыыжының он сески сессиязын 1992 чылдың декабрь 21-де Кызыл хоорайга чыылдырар.

Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазы
К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1992 чылдың ноябрь 18.

Тыванын Чогаалчылар эвилелиниң 50 чылынга

АЖЫЛЫН УЛАМЧЫЛААН

«Тыва чечен чогаалдың төөгүзүн шинчилээриниң айтырыглары» деп эртем-практиктиг конференция ажылын дүүн уламчылаан. Чогаалчылар **О. Ө. Сувакпит, Е. Д. Танова,** «Тыванын уруглар чогаалын шинчилээриниң айтырыглары», **Э. Л. Донгак,** «Белек» — баштайгы тыва тоожу», эртем-шинчилед институдунуң ажылдакчылары **У. П. Өпей-оол** «Тыва литературада уран стильдер», **В. Ч. Монгуш** «Тыва чогаал болгаш очулга», библиотека ажылдакчылары **М. С. Маадыр** «Тыва чечен чогаал номнарының үндүрүлгези», **З. М. Монгуш** «Тыва чечен чогаал библиографиязының байдалы», республиканың Башкылар билиг беандер институдунуң ажылдакчызы **Ч. М. Чүлдүм** «Тыва литература болгаш ону башкылаарының чамдык айтырыглары», Тандыда Элегес ортумак школазының башкызы **Н. О. Оюн** «Тыва литература башкылаашкынының аргалары» деп илеткелдерни эртем-практиктиг конференцияның ийги хүнүнде кылганнар.

Ол ышкаш илеткелдер талазы-биле саналдарны чогаалчылар Эдуард Донгак, Аракчаа Ондар, Борис Чюдюк, Молдурга Салчак, Алексей Арапчор, Кара-оол Натпий-оол, Николай Куулар, Светлана Козлова, Александр Шоюн, хоочун башкылар Регина Бегзи, Доржу Куулар, Шеми ортумак школазының башкызы Александр Монгуш болгаш өскелер-даа берген. Ниитизи-биле конференцияның ажылына 81 кижи киржип, 17 кижи санад берген. Эртем-деннерниң, чогаалчыларның, башкыларының, библиотека ажылдакчыларының ол чыыжының түннелинде тыва литератураның төөгүзүн шинчилээр талазы-биле сүмелерни хүлээп алган.

ЧУРУКТАРДА: Россия Федерациязының Эртемнер академиязының корреспондент-кежигүнү, ооң дыл талазы-биле институдунуң директору Александр Бадмаевич Соктоев-биле Бай-Тайга район чагыргазының даргазының оралакчызы, шүлүкчү Чечекмаа Саая олар.

Бистиң корр.

КИЖИ БҮРҮЗҮ ХАРЫЫСАЛГАЛЫГ БОЛУР УЖУРЛУГ

Тыва Республиканың Чазааның эвилелиг хуралының ноябрь 17-де Президент Ш. Д. Ооржактың даргалаашкыны-биле болуп эрткенин болгаш анаа кандыг айтырыгларны чугаалашканын, кандыг-кандыг шиитпирлерни хүлээп алганын мооң мурнунда үнгел солунувуска дыннаткан бис.

Хуралга республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинин моон соңгаргы угланыышкынарының болгаш экономиктиг реформаны ханыладырының айтырыгларын чугаалашкан. Ол айтырыглар талазы-биле чогаадып тургустунган программаларның төөдевилелдерин хүлээп алган.

«Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинин чамдык айтырыгларын Россия Федерациязының министерстволарынга болгаш ведомстволарынга сайгарып чугаалашканының түннелдериниң болгаш оларны боттандырар талазы-биле республика Чазааның соруглаларының дугайында» дыннадыгны оралакчы президент А. А. Мельников кылган.

Чоокта чаа ноябрь айның 10-13-те республиканың Президентизи, оралакчы президент болгаш Тыванын Чазааның, чамдык министерстволарның болгаш ведомстволарның харыысалгалыг ажылдакчылары Москвага чораан, кандыг айтырыгларны дугуржүп шиитпирлежип алгаш келгенин дыннадыының эгезинге ол чугаалаан. Республиканың амгы ажыл, амыдыралында болгаш келир үеледеги хөгжүлдезинде эң чугула кылдыр тургустунуп келген 16 айтырыгны РФ-нин Чазааның удуртукчулары хамаарышкан министерстволарның болгаш ведомстволарның харыысалгалыг ажылдакчылары-биле сайгарып чугаалашкан.

Тыванын экономиказының кандыг адырларын моон соңгаар коллады хөгжүдериниң эгелээш, бо хүннерде чидигленип келген тараа-далган, кыыр-чаар материалдар, аъшчем аймаан (ооң иштинде вино-водка кылыглары) дээш оон-даа өске айтырыгларны Россия Федерациязының чөгүр министерстводары, ведомстволары-биле дугуржүп чугаалашкан. Ол айтырыгларны шуптузу чогумчалыыда» шиитпирлеттинген. Чижээлээрге, чуртта эң чиик өртүктүг тараны Приморьеден садып алырын чөпшээрээн деп, А. А. Мельников чугаалаан. Кылдыныган дугуржулгаларны боттандырар талазы-биле республиканың Хамаарышкан министерстволары, ведомстволары чүү кылза чугуур дээрзинге ол тодаргай доктааган.

Президент Ш. Д. Ооржак ол айтырыгны түннээн. Республиканың социал-экономиктиг эрге-ажыын Россия Федерациязының Чазааның мурнунга камгалап, ооң Тывага көрүүскен чиигелделерин чугуур министерстволардан өйшаанда негежип албас, харын-даа ол черлерже мынчага чедир «бажын суп көрбээн» бистиң чамдык удуртукчуларывысты «Президент кончуг шынгыы шүүгүмчүлээн. Чижээлээрге, Тожу районну Соңгу чүк девискээринде турар черлернин байдалынга деннеп каанындан бээр хөй үе эрткен. РФ-ниң Чазааның Даргазының хүлээлгезин күүседип турар Е. Гайдарның ат салганы ол документиде Тыванын соңгу чүкке деннээн черлериниң ажыл-агыйын хөгжүдеринге болгаш чонунун амыдырал-чуртталгазын экижилеринге 9 миллиард рубльди көрген турган. Тожу районну болгаш Тере-Хөлдү соңгу чүк байдалдарынга деннээрин чедип алыр дээш Президент, Тыванын Чазаа улуг ажылды кылып, ол айтырыгны Россияның улус депутаттарының съездилеринге каш удаа тургузуп келген болгай. Ол бүгүнүн түүслинде шагдан бээр шиитпирлеттинмейн турган ол айтырыг шиитпирлеттингеш, немелде акша алдынган турган.

Ындыг болзажок бо хүннерге чедир ол 9 миллиард акшадан чангыс-даа рубль алдынмаан. Түүге дээрге «Президентиниң» ажылын каанын ол эжиктерже бистин чангыс-даа сайыдывыс «бажын суктаан» деп. Ш. Д. Ооржак чугаалаан. Ол айтырыгны дорт шиитпирлээр хүлээлгелиг черлер — Кадаа ажылагый министерствозунуң (В. Оюн). Экономика министерствозунуң (В. Салчак), Сан-хөө министерствозунуң (К. Ондар) ажыл-херекчи эвес ажыл-чорудулгазынга Президент шынгыы негелдезинин кылган. Бо черлерниң харыысалгалыг ажылдакчыларының харыысалга чок болганындан тайга-сында чурттап турар иважилерге, сарлыкчыларынга чөпшээрээп берген ийи моторлуг самолеттардан, рациялардан, чылыг майгынмардан дээш, оон-даа өске түүлдерден түү-даа мынчага чедир алдынмаан. Тожунун, Тере-Хөлдүң болгаш өске-даа ыраккы черлериниң чону кончуг берге байдалда чурттап орарын көрүп, билип тур мен деп, Президент чугаалаашкы, кижи бүрүзү — ажылчын, малчын-даа кижи, удуртукчу болгаш сайыт-даа кижи улуг харыысалгалыг, бодунга болгаш өскелергедаа негелделиг болур ужурлуг деп демдеглээн.

«Тыва Республиканың экономиказының структуразын тургузарының (1993-95 чылдар) программазының дугайында» дыннадыгны экономика министрениң оралакчызы А. Д. Бегзи кылган. Ук программаның кол соруулгазы — Тыва Республиканың сан-хөө талазы-биле хамаарышпас чоруун чедип алыры, федеративтиг керээ ёзугаар экономиктиг бот-догуныашкының үндезининге дотация чок ажыл-агый механизмин кел-ле, бер-ле» деп дилеп-мейн, а акшаны ажылдап, орулганы киирип ап өөрениридир. Ындыг болгайда кол улуг-биче будүүрүлгелерге, акционер ниитилелдерге, арат ажыл-агыйынче, даштыкы капиталче углаар дээрзин Президент демдеглеп, күүнеден түүлге акша алыр боордан башка, а боду ону ажылдап ап шыдавас азырадыкчы будүүрүлгелерни «өжүр базар бис» деп чугаалаан.

«Тыва Республиканың экономиктиг реформаларын ханыладырының программазының» дугайында кыска дыннадыгны хуралдың киржикчилери база дыннаан. Бо болза Тыванын социал-экономиктиг, культурлуг сайзыралынга хамаарышкан 6 улуг кезектерден тургустунган документ болур. Ында Тыванын улус ажыл-агыйының бүгү адырлар талазы-биле, ооң экономика болгаш соцвал сайзырал аайы-биле онза байдалдарын өөрүп көрүп турган, экономиктиг кризистен уштунуп үнериниң аргаларының анализин кылып, ооң кол-кол угланыышкынарын айыткан. Даштыкы чурттар-биле экономиктиг харылзаалар бо программада база бир кол черни ээлеп турар. Тыванын экономиказын сайзырадып быжыглаарының эргежок чугула соруулгаларының бирээзи даштыкы экономиктиг харылзаалар улам калбартыры болур деп ында айыткан. Ынчангаш сөөлгү үеде кады ажылдажылганын элээн каш будүүрүлгелери тургустунган. Чижээлээрге, Каа-Хемге биче ГЭС тудар болгаш Енисей пароходствозу-биле туризмни сайзырадыр «Промос» деп кады ажылдажылганын швейцар фирмазы, итали-тыва «Тува — Итал-трейд» будүүрүлгези (алгы-кеш болбазыраткаш, оон чоннун хереглеп бараанныры алыр) дээш оон-даа өске. Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганын оон өске бир угланыышкыны кайы-даа талаларга ажыктыг садыглажылга харылзааларын сайзыралары, калбартыры болур. Ынчангаш хөмүрүү, ыяшты өскүк кешти болгаш сыын, иви мыйыстарын даштыкы рынокче үндүр садарын боттандырарын чедип алыры программада көрдүнген.

Үк программаны хуралдың киржикчилери хүлээп алган. Президент аная хамаарыштыр чугаазынга, Тывага инвестиция банкызын тургузары негеттинип келген деп бодалын илереткен. Даштыкы-биле экономиктиг харылзаалар амгы үеде арай чаңгыс аай эвес болуп, ындыг харылзааларны чорудуп турар 5-6 хире структураларның ажыл-чорудулгазының уг-шиннин, ажыктыының орта көзүлбейн, билдинмейн турарын ол демдеглээн. Даштыкы чурттар-биле экономиктиг харылзааларны моон-даа соңгаар улам калбартып, ооң ажыл-чорудулгазы дээштиг, быжыг статустуг болдуруп, даштыкы-биле харылзаа тудуп турар тарамык, бот-түскайлаң структураларның ажыл-ижин республиканың экономиктиг эрге-ажыктарынче чаңгыс аай углуг кылыры-биле Даштыкы экономиктиг харылзаалар министерствозун тургузарының дугайында айтырыгны Тыванын Дээди Совединин мурнунга тургузарын Президент сүмелээн, Хуралдың киржикчилери ону чөптүг деп көргеннер.

«Тыва Республиканың Күрүне шаннаддарынын» болгаш «Тыва Республиканың бойдузун камгалаар дугайында» Хоойлуларын хүлээп ап, Тыва Республиканың Дээди Совединин сессиязынче киирерин хуралдың киржикчилери саналданнар.

«Кыыр-чаар материалдарны акша-биле туда төлээринче шилчиринин дугайында» кыска илеткелди «Тыва нефтьпродукт» будүүрүлге катты-жышкынының коммерция талазы-биле директору В. И. Осипов кылган, «Роснефть-продукт» концернинин айтыышкынын ёзугаар, ноябрь 15-тен эгелеп кыыр-чаар түүлдер дээш түүлге акша биле туда төлөөрин дыннаткан. Ынчалза-даа бистин кожаарывыс Красноярск край, Хакас Республика амдыызында талоннар-биле санажын турар. Ындыг турбуже, моон барган бистиң машиналарывыстын чоладыларындан акша-биле санажырын Абаканда негей бергеш. Бир эвес ол айтыышкынны ам дораан боттандырып эгелей бээр түүлге болза, шиитпирлээрге, боттандырары дарый болдунар аргажок хөй-хөй айтырыглар тургустунуп келир. Чижээлээрге, болдаалыларын амы-хуулга камгалалын кижилер маталыларыл дээн чижектиг. Ынчангаш хоочун малчын ег-буде хоюн эки кыштагладырынга бүзүрелдиг.

(Бистиң корр.).

Тыва Республиканың Чазак хуралындан

тургузары, экономиктиг чаартылгаларның структурлуг эде тургустунуушкунун боттандырары болур. Россияның болгаш Тыванын экономиктиг эрге-ажыктарын кайы-даа талага ажыктыг кылдыр чорударын ында айыткан. Ук программа ёзугаар агробудуурлуг комплекизинин адырларын сайзырадыры, дүк болгаш алгы-кештен продукцияны болбаазырадыры, алдын болгаш хөмүр-даш тывыжын, харылзааны, электроэнергетиканы сайзырадыры, чоннун ус-тывыш уран кылыгларын катап тургузары, тудуг материалдары-биле бот-түскайлан хандыртынарын чедип алыры, дыштанылга болгаш туризм баазазын сайзырадыры дээш оон-даа өске кылып чорудар ажылдар ында көрдүнген.

Маңаа хамаарыштыр Президент Ш. Д. Ооржак болунун бодалдарын илередип, түүе чугаалаашы, удуртукчу сайыт, чазак-даа кежигүүү республика бо хүннерде сан-хөө талазы-биле кончуг берге байдалда турар деп амыдыралдың ажыг шынын билген турарын айыткан. Кандыг-даа ажыл-херекти чорудуп турган, ол шынын негелдезинден барымаазынаан эгелээн укуулар. Ол-дуй-даргге Президентиден түүлге «эк-

Тыва Республиканың Дээди Совединин президиумунуң чарлыы-биле

Россияның Президентизи Борис Ельцин ноябрь 17-де РФ-ниң Дээди Совединин Националдар Соведи-биле Кремльге ужурашкан, палатаның бүрүн составы аная киришкен.

Националдар Совединин хуралынга ооң даргазы Рамазан Абдулатипов ол дугайын депутаттарга дыннаткан. Күрүненим баштыны-биле депутаттар хамыктын мурнунда эрге-чагырганың хоойлу саналдаар болгаш күүсекчи чаалаларының бир демниг хеделишкининиң айтырыын чугаалашкан. Национал политиканы оларның боттандырып турарын, а ол ышкаш национал эвээш кезектерни камгалаарының айтырыын база көрген.

ШЕРИГ ЗАВОДУНУҢ ПРОДУКЦИЯЗЫ

Шадринскиниң телефон заводу хамааты продукциязы бүдүрериниче шилчээн. Моон мурнунда шериг албан чериниң талазынга ажылдап турган.

Алды номерлиг автоматчыттынган телефон станцияларын ында бүдүрүп эгелээн. Ол улуг эвес АТС-ти нинти телефон четкеннинге база кожуп болур. Аная чагыглар хөй-биле кээп эгелээн.

ЧАА АВТООРУК

Малая Вишера — Люботино чаа автоорукка шимчээшкинни ажыткан соонда ырак, хайны суурлардан область төвүнге чедир чер аразы дыка кызырылган.

Новгород областын Любытинск, Боровичск, Маловишерск районнарының он-он ажыл-агыйлары Новгородче болгаш Москва — Санкт-Петербург кол автомагистральче кирер аргалыг болган. Рынок харылзаалаарының үезинде ол дээргe дыка чугула.

СЪЕЗД АЖЫТТЫНГАН

Россияның журналистериниң эвилелиниң ноябрь 16-да Москвада ажыттынган.

Үк эвилед ийи чыл мурнунда тургустунган. Россияның 32 муң журналистерин ол каттыштырып турар. Ынчалзажок Москваның болгаш Санкт-Петербургтун массалыг информация чепсектериниң ажылдакчылары ында кирбейн турар, түүгe диле олар хамаарышпас эвилелдер кылдыр каттыжып алганнар.

СЕССИЯ АЖЫТТЫНГАН

Таджикистанның Ленинабад областының административтиг төвү болур Худжаитеде республика парламентизиниң XVI сессиязы ажылын ноябрь 16-да эгелээн.

Республикада байдалды чогумчударының дугайында, а ол ышкаш Ортаакы Азияның ол чуртунуң Дээди Совединин Президиумунуң болгаш чазааның чаа составының дугайында айтырыгны аная чугаалашкан. Сессияны чыылдырарының бүдүүзүнде олар халашканының дугайында медеглелди кылганнар.

ЭЭЛЧЕГЛИГ ҮЕ-ЧАДА

ССРЭ-ниң улус депутаттарының VI (Оиза) Съездизиниң ийги үе-чадазын 1992 чылдың декабрь 20-де Москвага чыылдырар.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң доктаамал президиуму ынчаар доктааткан. Ол дугайын ноябрь 14-те үнген «Правда» солунга бижээн.

ТҮР СОКСАТКАН

Беларусь Республиканың Дээди Соведи күрүне өнчүзүн хуужуларын түр соксадыр деп барык бир үнбиле деткип шиитпирлээн.

Ооң кол чылдагаанныларының бирээзи — национал байлакты болгаш күрүненің эткөрөңгизин оорлап төтчеглээр чоруктарның хөй-хөй фактылары болуп турар. Республика прокуратуразының болгаш КАК-тың берген отчеттарындан ол дугайын депутаттар билип алганнар.

ТАЛОН СИСТЕМАЗЫНЧЕ ШИЛЧЭЭН

Армения ноябрь 16-дан эгелээш, чурттакчы чонну хлеб-биле хандырарының талон системазынче шилчээн.

Бир кижиге садарының нормазы — 250 грамм, өртээ — 8 рубль. Хлеб магазиннериниң чанынга канчаар-даа аажок улуг оочур элээн кызырылы берген. Сөөлгү айларда республикада тургустуна берген хлеб кризизин карточчаларның дузазы-биле чавырылдырар деп, чазак идеген турар.

ШПИОН АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАНЫ ЧОРУДУП ТУРАР

Амгы үеним эң-не чаа боо-чепсектерин садып алыр чажыт программаны америк разведка дүшкен совет республикаларда чорудуп турар.

Төп разведка эргелели бо талазы-биле үре-түннелдиг ажыллап турар. Вашингтон бодунун эргезинде совет баллистиктиг ракеталарлыг болгаш эң чаа дайынчы самолеттарлыг болуп турар. Россияга удур бодунун шпион ажыл-чорудулгазын Төп разведка эргелели Чөөн Европаның чурттарының болгаш Прибалтиканың дүшкен республикаларының дузазы-биле чорудуп турар.

Таңдыдан медээлер

22 муң тонна алдынган

Бай-Хаак. Районнуң ажыл-агыйлары бо чылдың агаар-бойдузу ындыг-ла таарымчалыг эвес болза-даа, бүгү аргаларны ажыглап турган, баштайгы хар чаттыже чедир ниитизи-биле 22 муң 88 тонна тараа культураларын ажаап алган.

Районга ажаап алдынган дүжүттүң чартык кеанин «Революцияның чалбыыжы» совхоз өстүрген бооп турар. Үк ажыл-агый бодунуң онаалдазын болгаш өске-даа чарыгдалдарны санап турган, бо хүннерге чедир 1840 тонна эки сорттуг тараны күрүнеге дужааган.

Эки кыштагладырынга бүзүрелдиг

Элегес. Тока аттыг совхозтун хоочун малчыннарының бирээзи Артист Бегзи эрткен чылын бодунга быжыглаан төрүүр хойларындан үүс башка онааштыр 95 Хураганы өстүргеш, бир хойдан-на 3 килограмм 800 грамм дуктуг кыргааш, күрүнеге дужааган.

Ам келген кышка уткуштур малчын чайдан эгелеп ыраажы-ла белеткеннен. Улуг хойлар болгаш чаа хураганнар кажааларын чылыглаан. Ол өөнүн эр ээзи Каадыр-оол Кыргысовна-биле 5 тонна эки шынаарлыг сугенна кескеш, кыштаанга чедирип ап, өдекти четчир шаа-биле белеткээн. Ам коданда малга өске-даа чемнерни күрлевырлап эккеп алган. Ынчангаш хоочун малчын ег-буде хоюн эки кыштагладырынга бүзүрелдиг.

(Бистиң корр.).

КОЛЛЕКТИВ БУРУУ ШААП ТУР

Кызылдың пиво заводунуң директору В. Даржаа-биле журналист Н. Эргептиң интервьюзун 1992 чылдың октябрь 6-да «Шын» солунга парлаан турган. Ынчаарга директорнуң берген харыларында чамдык фактыларны Тыва Республиканың Күрүненин үндүрүг инспекциязының коллективи хүлээвейн, буруу шаап турар. Коллективтиң бүгү кежигүннериниң ат салганы харыны моон адаанда парладывыс.

Пиво заводунуң директору В. Даржаа-биле журналист Н. Эргептиң интервьюзун «Чаңгыс дашка арагага саттынгаш...» деп адаан. Ук интервьюну 1992 чылдың октябрь 6-да «Шын» солунга парлаан, Тыва Республиканың Күрүненин үндүрүг инспекциязының коллективиниң ат-алдарын, арын-нүүрүн болгаш төлептиг чоруун дорамчылаан болгаш үвенин шынынга дүүшпес мөге медээлерни директорнуң харыларында кирген болду. Интервьюда мынчаар бижиттинген сөстер бар:

«Үндүрүг инспекциязының ревизорлары чедип келир, хынап-ла эгелээр, а оон сөлүүдс: 2 хааржак водка негээр, ону бээр болза, хемчег албазын аазаар. Чүү дээш ол дүжүметтерни арага-биле азыраар ужурлуг кижи мен. Келген хөрээжен ажылдакчының адын адаары менээ эпчок-тур, ол ам ында ажылдавайн турар».

Ийе, хыналдаларны кылган. Чижээ, 1991 чылдың декабрь 25-те хыналда актыы 33 арын саазынга бижиттинген. Пиво заводу 106,8 мүн рубльдин орулгазын чажырганы хыналдаан илерээн. Саарылга магазининин орулгазындан 148,8 мүн рубль үүнүг үндүрүгну төлээр ужурлуг турган. 41,9 мүн рубль өртектиг 13,8 мүн дал хемчээлдиг пивону демдеглевээни база илерээн. Хыналданы материалдарын Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозунуң организастыг кем-херек үүлгелиишкиннерниге удур демисел чорудар киллизинге дамчылып берген болгаш кеземче хөрээн оттуларын дидээн турган.

Ол хыналда — бистиң ийи ажылдакчыларывыстың бүдүн чартык ай иштинде кылган ымыштыг ажылы-дыр: дыка бүдүлчак үүлдерни ол специалистер шидаар шаа-биле илереткен чүве.

Бо чылдың баштайгы тос айларында түүнелерни ёзугаар безин шүүштүрүп көөрге, чөлүр төлеттинмээн үндүрүглер илерээн. Чижээ, 2 миллион 100 мүн немелде өртектен 610 мүн рубльдин үндүрүг шилчиттинмээн.

«Молодежь Тувы» («Тыванын аныяктары») ассоциациязының алганы сөйрттеи 14339 дал хемчээлдиг водканы кудуп бергени-биле холбаштыр база бир шынгыы хыналда кылдынган. Ол хире хемчээлдиг арага аймаан сайгарганындан челүр төлевээн үндүрүгүн түүү 9 миллион ажыг рубль болган.

1992 чылдың март 4-те пиво заводунуң директорунга чоруткан бижимел негелдени өзугаар ук завод бюджет мурнунга өрезин үш хонук хуусаала төлөөр ужурлуг турган, а күрүне бюджединге үндүрүгү (пиво) заводу канчаар төлеп турар дугайында информацияны 1992 чылдың апрель 10-да Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Оржакка чоруткан турган. Ынчаарга 1992 чылдың март 4-те ол негелде Саугаар Кызылдың пиво заводу күрүне бюджединге ниитизи-биле 26 миллион 622 мүн рубль түүнүг өрени каңгыл-даа маргылдаа чокка киирер ужурлуг турган.

Интервьюда шын эвес медээлерни киргеннин-биле холбаштыр оон авторлары, ыдыктыг Кызылдың пиво заводунуң директору В. К. Даржаа бурүүзүн бистиң коллектививе мөгүүр, гускай чаларын өгөөр тур бис.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КҮРҮНЕНИН ҮНДҮРУГ ИНСПЕКЦИЯЗЫНЫҢ КОЛЛЕКТИВИ

ХУУЖУДУЛГА ЧЕКТЕРИ: оларны канчаар ажыглаар силер?

БИР АРГАЗЫН ТЫПСА ЭКИ

Россия Федерациязында болгаш Хамаарышпас Күрүнелер Демиежилгезинде экономиктиг реформаның калбарын, рынок харылзааларының тургустунун эгелээни-биле холбаштыр чурттун улус ажыл-агыйының структуразында бир янзы өскерлиишкиннер, чаартылгалар боон турар.

Экономиктиг харылзааларны чаартыр, бүдүрүлге чорудулгазын рынок негелдезинге дүүштүр организастаар сорулга-биле РФ-ниң Чазаа элээн хөй чаартылгаларны, эде организастаашкыннарны саналдап киирип, оларның чамдыызын боттандырып эгелээн. Ындыг структуралыг (экономикада) чаартылгаларның бирээзи моон мурнунда чоннуң ниити өнчүзү боон турган күрүне бүдүрүлгелерин — үлетүр, тудут, садыг, чоннуң амыдырал хандырылга бүдүрүлгелерин болгаш оон-даа өске черлерин өнчүүнү өске хевирлеринче шилчидип эгелээни болур. Тодаргайлаарга, ындыг черлерни хуужудуп эгелээн. Ол черлерни коллектив кежигүннери болгаш өске-даа хамаатылар хуузунда өнчү кылдыр салып алырынга дүзелаары-биле Чазак чурттун бүгү хамаатыларынга — чаа төрүттүнген чаш уругдан эгелээш, назылан кыраан, хосталгазын казыдып шиитпирген кижилерге чедир — он мүн рубль үнелиг ваучер дээр үнелиг саазыннарны халаска тыпсын эгелээн.

Ол үнелиг саазыннарны канчаар ажыглаарының, кандыг янзылыг орнап алырының база оларның-биле кайы черлерни акцияларын садып алырының дугайында хамаарышкан ведомстволарның, албан черлериин талазындан чогуур тайылбыр-массалыг ажылды кошкак чорудуп турарындан республиканың түстүс районнарында, чурттакчылыг черлеринде янзы-бүрү чугаалар тыптын көөп турар.

Шынап-ла, ваучерлерни — (хуужудулга чектерин) канчаар ажыглаары өөнга билдинмейн турар. Оларны ажыктыг кылдыр саарып алырының азы ажыглаарының дугайында өгүлүг сүмелер бердинмейн, тодаргай хемчеглер алдынмайн келген. Бо бүгүнүн түнелинде Кызылда болгаш районнар төөгериде чижек садыглаашкыннар эгелээн. Ындыг садыглаашкын Кызылдың коммерция садыгларында болгаш арага салар хуу ларёктарда сөөлгү үеде кончуг көскүлен болу берген.

Чамдык бодамча чок, ылаңгыя арага-дарыга сундулуг кижилер холга алган хуужудулга чектерин арага аймаанга орнап турун бергеи. Он мүн рубль үнелиг бир ваучерни 2 мүн рубль болгаш 2 водка арагага орнап турар апарган. Ындыг чорук бүгү назынында ак сетиллиг ажылдап келген болгаш ажылдап чоруур-даа кижилерниң сагыш-сеткилин дүвүреди, чүү кылза экид деп айтырыгны оларның мурнунга турүзүп келген. Ону балыкаары-биле бистиң редакциязыска келген орус, тыва ийи кижиниң бижээн материалдарын улуг эдилге чокка мында парладывыс.

Күрүне өнчүзү дээрге-ле бистиң болгаш бистиң мурнувуста ажыллал, чурттаң чораан салгалдарның кижилериниң кылын, бүдүрүп каан ниити байлаа-дыр. Тодаргайлаарга, оларның тудуп кааны чуртталга бажыннары болгаш бүдүрүлге объектилери, фабрика, заводтары болгаш өске-даа бүдүрүлге черлери-дир. Бүгү кижилерге хамааржып, күрүне өнчүзү боол турган ол черлер, шынап-ла, чоннуң ниити байлаа болбайн канчаар! Ам оларны рынок негелдерлинге дүүштүр ында ажылдап турар кижилериниң, болгаш өске-даа хамаатыларының хуу өнчүзү болдуурары-биле чурттун бүгү чурттакчыларынга ваучерлерни берип эгелээнин үстүнде чугаалаадым.

Ынчаарга мурвуку салгалдарның бүдүрүп каан байлаан хуузунда садып алырынга берип турар үнелиг саазыннарны боттарывыска ажыктыг черге салыышкын кылдыр киирип, салып албайн, ол-бо черлерден шургун киирип келген чиженнерге, чаый-чилби кижилерге ажыг кара сугга салып турун бердивис деп айтырыг тургустунун келген. Бир эвес ыынчап турун бээр болзувусса, ваучерлер биске артпас. Саян ыдыныг болгаш өске-даа черлерже эстеп чоруй баар. А херектиң үжүү болза, ол ваучерлерни биске Тыванын экономиказын хөгжүдүп алзын, тыва чон бодунун амыдырал-чуртталгазын экижидин алзын дээш берип турар болгай. Шынап-ла, бо авторларның саналдап турары ышкаш республиканың чонунун ваучерлерин чангыс черге чыып турган, /аъшчем аймаа болгаш алгы-кеш болбаазырадыр бүдүрүлгелер түттүрүп алыр болзувусса, боттарывыска, келир үедеги салгалывыска эки үвени кылып бергенивис ол боор.

База бир айтырыг. Хөй уруг-дарыглыг өг-бүлелерниң ваучерлерден киирип алыр акша-көпеез арбын болуру билдингир. Ол арбын акшаны бодамчалыг сайгарып алырынче кичээнгейни салза чогуур. Чажыт эвес. Бистиң хөй кижилиг чамдык өг-бүлелеривистиң эр болгаш херээжен эдилери иелээ араганы ынай тур дивестер. Олар уругларынга тывыскан ваучерлерни ийи-чаңгыстан чиик өртекке садып турган, могун үзе чооглап алыры база-ла чажыт эвес. Ол дугайын дыннап, көрүп-даа чор бис. Ындыг өг-бүлелерниң чеже ваучерни алганын база оларны канчаар сайгарын турарын тус чер чагыргазы хайгаарап көөр болза эки деп бодаар мен. Эвээш-биче өртек-үнелиг-даа болза, амгы чаш кижилерге тывыскан хуужудулга чектери оларның келир үедеги амыдырал-чуртталгазынга магадылал бараан болур ужурлуг. Маңаа хамаарыштыр база-ла чажыт эвес база бир чүвени сагындырып каайн. Чамдык хөй ажыл-төлдүг өг-бүлелерниң эъдери, ваучер хамаанчок, уругларының дузаламчы акшазын безин арагалап каапкаш, адак сөөлүнде кожуун, суму черлеринге «Ажыл-төлүвүс азыраар акша-көпеек чок, ат болдувус» деп чарбыттынып келирлер болгай. Ынчангаш чаштарны, оларның келир үезин эрге-чагырга органнары камгалаар ужурлуг.

Республиканың инвестиция (акшаландырыышкын) банкызын дүрген ажыдып база өске-даа хемчеглерни ап турган, Тыванын удуртур-баштаар органнары, оларның хамаарышкан черлери ваучерлерни чөп ажыглаарының бир аргазын тывар болза эки деп күзээшкин кижиниң бодалынга кирип кээр-дир.

Сандро МААДЫ.
(«Шынның» корр.).

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ ХӨГЖҮЛДЕЗИНГЕ

Алыс бодум Тыва чурттуг мен. Мээн ада-өгбелерим шаг-шаанда Тывага кежүп чедип келгеш, Каа-Хем бажында тараа тарыыр ховуларлыг, сиген кезер шөлдерлиг, одар-белчиирлиг, аңыг балыктыг черге гурумчүп чурттай бергеи дээр чүве. Бодум Каа-Хем бажында Чодураалыг дээр сүүржүгашка төрүттүнгеи мен.

Ынчангаш Тываның ажыл, амыдыралын, тыва чонуун амыдырал-чуртталгазын эки билир мен. Бичимден бээр көдээ ажыл-агыйга ажылдап, дайын шөлүнден эвес келгеш, көдээ ажыл-агыйга хамаарылгалыг черлерге (МТС-ке болгаш инспекция органнарынга) ажылдап келген болгаш, бо ажырын канчаар хөгжүп келгенин база эки билир мен. Таптаашкын чылдарында болгаш оон мурнунда-даа үеде бүдүрүлге алырларын чогумчалыг хөгжүдүрүнче база кижилерниң материалдыг сонуургалын бедидериниче шоолуг кичээнгей салдынмайн турган болгай. А чамдыкта шын эвес доктаалдар, чарлыктар-даа хүлээп алдының турду. Чижээ, кижилериниң, ылаңгыя көдээ чурттакчыларының чеже баш малын тударын кызыгаарлап, көдээ ажыл-агый продуктуларынга үндүрүгү бажын ажыр оонаар турду. А үлет-түр, тудут болгаш өске-даа бүдүрүлгелер ажылчыныларының ажыл төлевирин 300 рубльден көөдүлетпейн, оон хөй акша-төгериктэ ажылдап аптар апаарынга кылыр ажылдың норма-чижээн улгаттырып, өртек-үнезин кудуладып турганы саңгыт эвес-ле болгай. Байдал ындыг турганда-даа болза, ниити амыдырал-чуртталгавыс чер-ле эки, ижер-чиирлиг, ийик-хептиг чордувус. А эде тургустунуушкун, демократия, рынок деп чүве эгелээн соонда амыдыралывыс каракка көзүлүр-ле бакшыраап эгеледи. Ам хөй ажы-төлдүг болгаш пенсионер база ажыл кылып шыдавас аарыг-аржык кижилер амыдыралынга шүүт чединместей бергеи. Оңу чажырган херээ чок, харын кандыг аргаларны ажылгап, кандыг хемчеглерни ап турган, амыдырал-чуртталгавысты экижидип алыр бис деп, айтырыг тургустунун келген.

Россияның удуртукчулары Б. Ельцин болгаш Е. Гайдарның баштаан чааза рынок харылзааларын калбартыр, чаа системаже шилчиир дээш бүгү чонга эвес, а көзек кижилерге ажыктыг доктаалсаавырларны хүлээп ап, чоннуң амыдыралының деннелин кудуладырынче угланган хемчеглерни боттандырын турарын херек кырында көрүп тур бис. Экономиктиг реформа деп чүвени ажыглап алгаш, кайда-даа хөй саныг банкирлер, брокерлер, коммерсантылар тыптып келген. Оларның хөй кезии, барык шуптузу бүдүрүлге ажылчорудулгазы кылбайн, күрүне бүдүрүлгелериниң кылып каан янзы-бүрү продуктуларын, бараанларын төп черлерден садып алгаш, чонга улуг өртекке саарып турун бергеи. Пенсионерлер, өөренин турар аныяктар ол өртектерге күш четпейн турар, демга чижек садыгжыларга бараан өртээ улуг болган тудум, оларга ажыктыг. Ынчангаш олар чон дугайын бодаваан, чүгле боттарын бодап турардар.

Өнчүүнүң янзы-бүрү хевирлерин тургузун, аренда, тараачын болгаш арат ажыл-агыйларын хөгжүдүп турарын деткиир мен. Ындыг болзажок бо эгелээшкиниң чогумчалыг чүве үнмес дээрзи база билдинип турар. Чүге дээрге тараачын болгаш арат ажыл-агыйлар тургустунун эгелээ-ле кончуг улуг бергедээшкиннерге таваржыр эгелээнин төп болгаш республика солуннары үргүлүү бижип турар апарды. Оларга күүрнеден кандыг-даа дузалымчыны көргүспейн турардыр. Чаа тургустунган тараачын азы арат ажыл-агый, чогуур хемчээлдиг чээли бербейн турарындан, акша-көпеекте кайымын тып алырыл, боттарынга херектиг машина-техниканы чүүнүн-биле садып алырыл? Оон ынгыда оларга улуг хемчээлдиг чээли хуузун төледип, аар үндүрүгү онаан түрар-дыр. Сан-хөө органнарынга, үндүрүг инспекциязына хөй чылдарда ажылдап келген кижи болгаш, мындыг байдалдарда хуу ажыл-агыйлар бүрүгаар хөгжүп шыдавас, бүрүп дүжер деп чүвени эки билир ор мен. Ылаңгыя бистің байдалывыска хамаарыштыр арат ажыл-агыйны ап көрээли. Тываның девискээринде сиген кезер черлер шоолуг эвес, а мал одарладыр эки одарларывысты эргидеги удуртулганың буруу айтыышкыны-биле тараа тарыыр шөлдер кылдыр аңдарып каапкан болгай. Ам ол черлер алезикиг ховулар болган. Ол черлерге мал одарладыр, тараа тарыыр-даа аргавыс чок болган. Байдал ындыг турда, хуу ажылдыг үүрмек арендаторлар, кооператорлар болгаш арат хөй продукцияны канчаар бүдүрүп шыдаварыл? Саян ыдыныдан саваң, Ак-Чыраа чоогундан хыыргыыш белеткеп, сөөртүп алыр машина-техника оларда чедишпес, садып алыр дизелдаа, акша-көпеез чок боон турар. Бир эвес көдээ ажылагый продуктулары бүдүрүп турар ажыл-агыйлар болгаш хуу ажылдыг-даа кижилер эки ажылдай бээр болза, аъш-чем аймаа арбыдаар, кым-даа кижиниң ижер-чиири, амыдырал-чуртталгазы экижиир дээрзи билдингир.

Бо бүгүнү барымдаалап көргеш, чонга үлеп эгелээн хуужудулга чектерин чаңгыс черге мөөнүүш, ол үнелиг саазыннарны көдээ ажыл-агыйны хөгжүдүрүнге ажыглаары чугула деп саналдыг мен. Чогум рд чектерни кандыг янзылыг, кайы черге мөөнүүш, тус-тус ажыл-агыйларга канчаар хуваары азы аъш-чем аймаа болбаазырадыр бүдүрүлгелер түттүрары Чазаавыстың херээ-дир.

Хуужудулга чектери — республикавыстың хөрөнгазы, байлаа-дыр. Бир эвес оларны канчаар ажыглаарын дарый чурумчудун албас болзувусса, ук чектер өске черлерже саарлып чоруй баар, сотка олурганывыс од болур. Ийи-чаңгыс кижилер ол он мүн үнелиг саазын-биле чүү кылып алырыл? Чиик өртекке садып чорудуптар. Ындыг фактыларны кайда-даа көрүп, дыннап тур ышкажыл бис. Кижилериниң алган чектерин чаңгыс черге мөөнүүш, оларның өртек-үнезин келир үеде акша азы натура-биле төлөөрин шиитпирлеп аптар болзувусса, ваучерлер республиканың экономиказынга бараан болур.

Ефим КУРНОСЕНКО.
Кызыл хоорайда чурттап орар пенсионер.
(Гонорарын солуннуң агар санынче шилчидерин диледим. Авт.).

ПРЕЗИДЕНТИГЕ МӨӨҢНЭЭР

Амгы үеде төп болгаш республика солуннарында чер дугайында янзы-бүрү бодалдар бижиттинип турар. Бодум хүүмда черни сатпас болза эки деп саналар мен. Күрүне бүдүрүлгелерин хуужударыбиле кижи бүрүзүнге он мүн рубль үнелиг ваучерлерни тыпсын эгелээн болгай. Чер дугайында айтырыгны моон сонгаар канчаар шиитпирлетпине бээрин билбес мен. Ындыг болган төлөөде, республиканың чонунун ап турар ваучерлерни самчыгдап-чарыазы-биле Тываның Чазаанга бүрүүү-биле хүлээлип бээр деп саналдыг мен.

Хуужудулга чеги дээрге аная-бир чүве эвес, а бүгү чоннуң байлаа деп чүвени үттүп болбас херек. Ол байлакты база-ла чонга бараан болдурар ужурлуг бис.

Мен бодап көөрүмге, черни садыгтар хирелиг апаран, чоннуң ваучерлерни чыгган. Президентиге хүлээдип берзе эки, а Президент ниити түүнү үндүргеш, оон-биле чер өртээн төлеттиргеш, Тываның чери республикада чурттап турар бүгү чоннуң чери деп чарлаар. Ынчан чер бистиң болдувустуу болур.

Тываның бүгү чонунга хамаарыштыр ваучерлерниң ниити өртээн санап көөрүмге, миллиард-миллиард рубль акша үнүп кээр болду. Ол акша-хөрөнгүнүн Президент чон-биле сүмележип турган, улус ажыл-агыйын хөгжүдүрүнге, өөредилге, эмнелге черлерин акшаландырарынга, амыдыралынга чединмес кижилерге материаллыг дузалымчы көргузериниге-даа ажыглап болгай-ла.

Мээн бодалым мындыг-дыр, эргим редакция.

Адар-оол ООРЖАК.
Чаа-Хөл суур.

Дүвүренчиг медээ

ХАЙЫРААН ШКОЛАВЫСТЫ

Хандагайты ортумак школазының эрги школазы 1940-45 чылдар үезинде тутулган. Ынчангы араттар (ол үеде машина-техника чок турган) ыракты Шивилиг, Улуг Кара-Суг, Кенеш Арты тайгаларындан 10-15 метр узун чудуктарны зттарга төрепчилеп турган, сөөртүп эккеп, 200 хире сургуул өөренир школаны тудуп эртем-биле «уязыны» эгеени салганнар. 1961 чылда ол-ла школага немей өрээлдерни мычангы директор М. Ч. Достай удуртулган, чаңгыс сменага 500 өөреникчи өөренир дылдыр алгыткан.

Оон доозукчуларындан кандыг кижилер үнмеди дээр эртемаевиер Доруг-оол Алдын-солован Монгуш, Яков Шаннакович Хертек, Маннай-оол Жургул-олович Монгуш, эмчилер Тапов Машпак-оол-ович Монгуш, Салера Самбыллевич Ховалыг, Карим Тасович Куулар дээш, оон-даа өскүлер бар. Бүгүнүг-ле школа „Дыка-ла хөй эртем-биле-диг кижилерни доруктурган. Ам бо хүннерде оон салымы кандыгыл?

Хандагайты суурга чаа үүн каът школа түттунганының соонда. Демги эрги школаны эге школа кылдыр үш чыл хире ажыглап чоруй, «кешкенде хеме херек чок, кешкенде теве херек чок» дээш школаны бо чылын эвес каапкан. Соңгаларын тенек оолдар буза шаап, соңга, хаалгаларын ишкинге арткан пирта, столларны Хандагайты суурдун чурттакчылары тоймаглап киргиккен. Ирин капуста үглээн ховаган курттары-ла. Ам кээргенчаг школаның чүгле ханалары арткан. Хайыраан, өөренип алган школазын ынчаар үлтептонаарынга чамдык доскут кижилериниң арын-нүүрү каптап чедиккен боор?

Кежээ ямир каксы оон чаны-биле эртерге, коргунчуун канчаар силер, хос, куруг школа ишкинде бир-ле чүве човуруттап, соңга, дайдга кыжырткайның, кижилериниң эвэ кааптаныңга хомудап-даа турган ышнаш болур. Ол-даа канчаар. Ында сиин калган чаш ажы-төлүүн чаңгызы чиу-даа ыйнаан.

Мурнунда ажыглап турган ангы котельнаядыг болгаш батареялар-биле чылтыр, дуулы кончуг школа-ла болгай. Оон чаныңга кожа кончуг чараш мастерская база турду. Ам оон ишти база-ла курулаан. Хайыраан школаның салымы дээш сагыш аарыг, ону сөөлгү орукче үдежиксевейн, районнуң улус өөредилгезинге-даа бардым. Оон ажылдакчылары (эргелекчиан Н. Ч. Монгуш): «Школа директору-ла билир ыйнаан» дээш, хаайынга-даа какпас болду. А школа директору Н. Б. Долгак районна улус өөредилге киллизинге чүүй катташ турар болган. Ам канчаар, районнуң удуртур дарганларына базыыга, «Школа, районо билир ыйнаан» дишкен.

Бир эвес эрги школа өөренилге хереглелиинге, улус өөредилгезинге ажыглаттынмас чүве болза, районда бажык-балгат чок аныяктар-даа, кыргаанар-даа бар болгай, ниити чурттолга бажыны кылдыр эде деризе, «төгериинин орнунга, амзааның дээрге» дээр ышкажыгай. Бот дугайты эрги-даа болза, хайыраан школавыс улус өөредилгезинге ам-даа хамааржып, бичин чаштарга ам-даа бараан болган болза «деп күзээр кижилир мен.

Бо школаның салым-чолунун дугайында Өвүр районун чагыргазы (чагырыкчылы Болат-оол Куулар), улус өөредилгезинин киллизинин эргелекчизи, школа директору чүү бодаа турлар ирги? Хандагайтының эрги школазының хай-бачытка төөгрышкаизин Тыва Республиканың Улус өөредилге министерствозунуң дарганнары тыныныгы ирги ол?

Мадан МОНГУШ.

АЖЫТ-ЧАЖЫТ ЧОГУ БИЛЕ

САНАЛДАР, БОДАЛДАР

БОДАП-ЛА ТУРЛАР БООР

Эрткен чылдың кыштаглаашкынынга белеткелдиң кошкак болганындан, мал чемин чедир белеткеп албаанывыстан совхозтарның бода-даа, шээр-даа малдары чидириглиг болганын билир бис. Бо чылын кандыг ирги деп дыннагзынып олурарга, байдал эрткен чылдың белеткелинден ындыг-ла дээредевес хире, медээлерден дыннаарга, сиген, силос, витаминниг мал чемнериниң белеткели база-ла чер албас деп турар боор-дур.

Кыштын берге, кадыг болуру эрте-ле көстүп, хары чаан келди, ыыш берге деп чүве ам биллингир-дир. Совхозтар директорлары, арат, тараачын ажыл-агыйларының удуртукчулары боттарының байдалдарын, арга-курлаарларын болап, кыштаглаашкынны кайы хире эрттирип болурунун аргаларын билип турар ужурлуг. Дүне болза, дүжеп чыдар, хүндүс болза, сагыштан үнмес болгу дег айтырыг-дыр. Ниитинин малын бүзүреп каан болганда, хөрөнгөлө, негелде директордан-даа, специалист-даа кижиден улуг болгай. Мал чемнинин талазы-биле байдалы хиреліг кижи болза, декабрь, январь, февраль айларда бичин кезип, бөлүп алган сигеин төне бээрге, малга чүүү чиртирил? Ак хар-биле мал чемгербес-ле болгай, харнын өөү ак-даа бол, өзү кара болдур эвесте.

Эрткен кыштаглаашкынлан мал бажына хорамча эвээш эвес болган деп чүвени билир бис, ол чажыт эвес чүве-дир. Күрүненин хайыраан малының баш санын когараткан ажыл-агыйлар, оон удуртукчулары, специалистер ажыл-агыйжы эвес болганы дээш хоойлу-дүүм өзугаар кандыг хемчегге онаашкаыл? Кандыг-даа хемчег албаан болгай. Малдың баш саны эвээжел, кызырлып турар деп чугаа, кижи бодаарга, шоолуг-ла дүвүрелди болдурбайн турар хире чүве бо. Тываның малының баш саны эвээжел турар дээрзин дыннаары берге-дир. 77 харлыг пенсионер кырган-дыр мен, ындыг байдал мөөн дүвүрелимни болдуруп түрар. Экини-ле күзеп, бурган, өршээ деп олурар мен.

Оон ынай чугула бир айтырыг — малчыныңның амыдырал-чуртталга байдалы, олче кичээнгейни улгаттырар болза эки. Хөй-ниитинин малын кадарып, ырак черлерде чурттап чоруур ол ишчилерин хандырылгазын экижидери чугула. Ылаңгыя ам кышкы үеде автомагазиннерин ажылын чурумчудар, садыг чеде бээрге, малчыннарның акша-төгерин кандыгыл, шалынны чогуур үезинде алган-албааны база бар болгай. Радио, телевидениеден дыннап олурарга, совхоз шалының ийи-үш-даа ай улаштыр албаан болгулаар-дыр. Малчыннарының амыдырал-чуртталгазының деннелин кедүрүп, хандырылгазын экижитпес болза, дүлүп чиг олурар эъдивис. шай суттеп ижер сүдүвүс кайызын кээрил, злбээр бе? Черле ынчан дунхүн, кыштын соогу дивес, ол кижилериниң ажылдаарынга таарымчалыг байдалдары тургузарының дугайын чугаалап олурар кижи-дир мен ийи.

Михаил ЧАМЬЯН.
Күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай.

ОРУЛГАЛЫГ АЖЫЛДААР

Чоокта чаа октябрь 15-те № 200 (14922) «Шын» солунда Улуг-Хем районнуң «Ак-Тал» совхозунуң ажыдып алган чаа садыының дугайында үүлдү номчааш, деткивес аргам чок.

Шынап-ла, бо берге, нарын үеде совхозтар, ажыл-агыйлар «Ак-Тал» совхоз ышкаш ажылдап, чонун бодаар чүве болза, ажылчыннарын амыдырал-чуртталгазы өскерлир ужурлуг. Бистиң бо Өвүр районнуң совхозтары, ажыл-агыйлары шак мындыг тывынгыр, ажыл-агыйжы болур болза, чоп сегин-секперен, дээредевес деп. Моон мурнунда чылдарда, чижээлээрге, «Коммунизмче орук» совхозтун Борга-Шай салбырынга малчыннарга ажок тааарымчалыг бир садыг турган, ам ойу дүүрүп каапкан. Бистин бо совхозтарывыс эъдин, продукциязын сайгарарда, чиик өртек-биле биезги-ле чижек эът комбинаттарынга дигин-биле сүрүп берипкеш, ол улуска чектелди, «Малынар күжү багай-дыр...» диптип кудуку чергенин өртээ-биле санажып, каражадап турарлар. Оон орнунга бо рынок, экономикалыг садыг-саарылга үезинде орулгалыг садыглажып, садыг-саарылганы угаангир кылып, харын-даа бо «Ак-Тал» совхоз дег хуу совхоз садының ажыкташ, чонга садып-саарар болза, ажыктыг, совхозка база орулгалыг боор. Дуу-ла 200-300 километр ырак черлерже, эът комбинаттарынче улуг чарыгдал үүдүрүп, малды арлыыр сывырып чорааш, көктелиринин орнунга, / совхоз боду садыг ажыкташ, чон эъдин аная сатыаш, ижиишкырын, баш дүүгүнү база бодунун столовазынга күйгалааш, хуужуурлааш, тыва чемнерден кылгаш, садар болза, ким албас боор! Ынчан ылап-ла орулга кирбес деп бе! Бистин бо Хандагайты суурга төлүүкен хевирлиг садыгы сол түргузун бол. бас деп? Бир эвес ындыг садыг тургустунун келир үүзе болза, оон садып алынчылар-даа үзүлбес, орулга-даа эвээш эвес боор дээрзинге бүзүрээр-дир мен. Ол «Ак-Тал» совхозтун удуртукчуларының чон дээш сагыш салыышкыны, ажыл-агыйжызын көрбес бе, арта акша-хөрөнгүнүн садыг-сайгарылга черлериниче чоруткаш, оон боттарынга эргежок чугула барааннарны райпо дамчыштыр ийикпе, азы сүт кылыгларын сүт заводундан ап, сайгарылга кылын турар. Черногорскиге дуктун баштайгы болбаазырадылга (ДББ) черинден хой дугуйбиле орнажылга кылын турган, ийик-хептиг, пес-таавыны эккеп турар база өшку дугун Улан-Удэже база-ла ындыг арга-биле сайгарын сөөртүп турарлар. Бо садыг-саарылгадан ажылчыннарның алыр төлевиринге база тааарымчалыг байдалдар тургустунун келир, ол акша өске кайнаар-даа коммерсантылар холунче кирбес, дедир эгиттинин кээр-дир.

А херек кырында көдээ ажыл-агый эргелели суур кылында бичин ларекчуган ажыдып алган деп сураг дыннаныр (чажыт хевирлиг). Орта кирген көдээ ажыл-агый барааннарын чүгле боттарының каш кижизинге будуу саткан аттыг боор, чон шуут билбес. мынчаар «чажыт» хөөлерге болур бе? Ниитин чонну бодаа, бодунун-на чонун. Дөмей-ле чон чок болза, күрүне-даа, кожуун-даа кайын тургустунарын?- Ынчангаш мөөн бодалым — ажыкчарлыг болуп, чонга эки үүлдерни кылыр дээш тыныгыр, оорулгалыг ажылдаар дээш дээштиг хемчегленни кылыры кузенчиг-дир.

Кешкен-оол КАРА-МОНГУШ.
Хандагайты суур.

АЖЫЛ АЖЫКТЫГ БОЛЗА ЭКИ

Зоя Көк-ооловна 1961 чылда Таңды районнуң Межегей суурга төрүттүнген. Школага өөренип турган чылдарында-ла башкы болур күзелдиг чораан. Оон 1987 чылда Кызылдың башкы институдунуң филология факультедин доосхан соонда бодунуң төрээн суурунга Межегейге орус дыл болгаш литература башкылап эгелээн. Ам аныяк-даа болза, дуржулгалыг башкыларга санадып эгелээн. Чоокта чаа оон-биле ужурашты.м.

— Зоя Көк-ооловна, силер чоокта чаа Кызыл хоорайга болуп эткен башкылар следунга «Чылдың эн эки башкызы» деп конкурска тиилекчи болган болгай силер. Аная чүү чүве идиг болганыл?

— Чүү деп чугаалаар боор, бир-ле дугаарында ажылдап турарым школаның иниити байдалы, (атмосферазы) башкылар коллективиниң чогаадыкчы, демиг кады ажылдажылгазы дузалаан чүве. Бистиң школада класстарның удуртукчу башкылары-даа, эртем башкылары-даа, социал-педагог башкылар-даа кандыг-бир хемчеглер эрттирер дээн болза, ынан-ла сүмележир. Чаа чүвени тыварын оралдажыр. «Сээн ажылың, мээң ажылым» деп ангылажыр чүве чок. Шупту чаңгыс кижи дег ажылдап турар бис. Ынчангаш-ла ынчыг боор, кылган ажылдарывыс ынан-ла түнелдиг боор.

— Кандыг класстарга орус дыл кичээлдери эртирип турар силер, Зоя Көк-ооловна? Бергелер таварышкылаар ыйнан?

— Сес болгаш он бир класстарга ажылдаан, элээн болуп чор мен. Чылдан чылче дуржулга немежин олурар-дыр. Бергелер таварышпайн кайчаар. Ажылдап эгелээним баштайгы чылда өөреникчилер-биле нинти дыл тыл алыры безин берге болгай. Оны чедип алырда чаңгыс эвес чыл негеттинген. Амгы үеде кол кичээнгейин өөреникчилерниң орус сөстерин шын адаарынче углап турар мен. Чамдык эки өөренир уруглар безин орус дылга чугаалаарда, бижиирде грамматиказынга часпас хирезинде, орус интонация аянынга чаалыптар-дыр.

— Орус дыл кичээлинден ангыда, «Этика болгаш эстетика эртемнериниң үндезиннери» деп эртемни база башкылап турар болдуңар. Оон дугайында чугаалап көрүнерем.

— Чараш үүлдерни таныш билири өөреникчиге эң эки шыпар болур. Эстетика дээрге, бөлүүү-биле чугаалаарга, чараш үүл дугайында эртем. А этика дээрге мөзуг-шынар, кижиниң болуп телептиг ал билириниң дугайында эртем болгай. Бо ийи ангы эртемнер-дир. Мен оларны каттыштырып алгаш, тускай өөредилге номнары чок-даа болза, херек материалдарны дилеп тып, шилип түргаш, өөреникчилерге дамчыдып турар мен. Чүге дээрге чараш аажычанга өөредирде, ынан-ла чараш чүве-биле холбаар апаар болгай.

— Тускай планнар бар-ла ыйнаан?

— Ийе, бар. «Этика болгаш эстетика эртемнериниң үндезиннери» деп эртемни беш класстан эгелеп бистиң школавыста өөредип турар. Кичээлдериниң хевирлери: беседа, экскурсия, хайгыыл, диспуттар, оюннар дээш оон-даа өске. Назы-хар айы-биле өөреникчилерниң чараш үүлдерге сонуургалы база ангы-ангы болгай. Бо чылын чарашсынып турган үүлүн келир чылын өөреникчи сонуургаавын барып болур. Ынчангаш анаа үндезилей үш чыл планны тургузуп алган мен. Кысказы-биле чугаалаайн. Бир дугаар өөредилге чылында «Бойдус — чараш үүлдерниң үнер дөзү» деп билишкиге даянып алгаш, бойдуста өөреникчилерге билдине бээр чараш үүлдерни таныштырар бис. Чижээ: чечектер дижик. Бичин кижи иштинде ону чарашсынып турза-даа, боду ону илередип ыдавас-да болгай. Оон чоорту-ла кижиниң аажы-чаныныш, ескелерге хамаарылганыныш, сеткил-сагыжынын чаражы дээш-ле чоруй баар аан.

Ийи дугаар өөредилге чылында күш-ажылдың чаражынын дугайын, а үшкү өөредилге чылында «Чараш үүл тайбыңны камгалаар» деп билишкиге даянып алгаш, чараш үүлдерни өөреникчилер боттары тургузар кылдыр өөредир бис. Программа хөй-хөй бичин эгелерден тургустунган. Дегерезин маңнаа чугаалаары болдунмас.

— Чоокта чаа бо «Этика болгаш эстетика» дугайында эртем аайы-биле кандыг оюн, азы кежээ эрттирген силер?

— Ону бодунар безин көрдүвер чоп. Школачыларның аалчы социал-педагог башкыларга турескаадып эрттирген концертинде «Чаш — кыстың чаражы» деп конкурсту сактып ор боор силер. Чаш — кыс кижээ чараш хевир киирер үүл. Ону эки ажаарындан хамааржыр. Кандыг-даа чоон, узун, кара, сарыг, чараш чаштар бар болган ийик чоп. Ол база-ла өөреникчилериң чараш үүлге сонуургалын күштелдирер. Чүгле ол эвес, ынчан болгулаан «Эң эки ада», «Эң эки ава», деп конкурстар база-ла багай эвес болган.

— Силерниң кол эртеминер орус дыл болгаш литература болгай. Үе-шагынар четчиппле тур ыйнаан?

— Ийе, ол хуваалдалыг. Орус дыл болгаш литературада кичээлдин «этика болгаш эстетика» дугайында билишкиннер чоокка эрттирбес кижи мен. Ажыы-биле чугаалаарга, «Этика болгаш эстетика» дээрге кандыг-даа кичээлге холбаг чоруур, чарылбазым эртемимдир ийин.

— Интервью дээш улуу-биле четтирдиве, Ажылынарга, амы-хууда чуртталгаларга улуг-улуг чедишкиннери күседнив.

Борис ОНДАР.

Тываның Чогаалчылар эвилелиниң 50 чылынга

ФОТОГРАФТЫҢ АРХИВИНДЕН

Тываның чогаалчыларын республиканың кайы-даа булуңнарынга бо-ла көрүп болур. Олар — ажыл-ишчилериң күзенчиг аалчылары, 1984 чылда Салим Сүрүн-оолга удуртканы чогаалчылар бөлүү Мөнгүн-Тайгага четтивис. Өөрлеривис — Юрий Кюнзегеш болгаш Виктор Сагаан-оол, Мугур-Аксыга ужуражылгалар соонда Мөген-Бүреннээш, Хиндиктиг-Хөлде чайлаглар эргип чорааш келген бис. Чолаачывыс аныяк оол чүве, Чүрек чалданыр кадырлар-биле машинаазынга маңнып безин оожургатпайн тутсуп турда, эрес-ле эр чораан. Мөген-Бүрен чоогу кончуг-ла чүрүмалдыг черлер деп көрген мен ийин. Аная кезек аныяктар чогаалчылар-биле ужуражыр дээш чыглып келгенге, олардың С. Сүрүн-оол, Ю. Кюнзегеш болган В. Сагаан-оол-биле кады тыртыгып алган мен. Ам ону көрүп, эткен-барган үени сактып орарга база солуна ийин..

Охемчик ОНДАРНЫҢ сөзү, фотозу.

Даштыкыда

БУДАПЕШТ

Венгрияның чазак баштыңы Пожеф Антал албан өзүнүн тускай медеглели кылгаш, Венгрияның болгаш Россияның аразында харылзааларга чаа үе-чада эгелээн деп, чазак баштыңы венгр болгаш даштыкы журналистерге медеглээн. Россияның күрүне баштыңы Венгрияга чоокта чаа кээн чораан үеэзинде ийи чурттуң аразынга кады ажылдажылга дугайында хөй документилерге ат салдынгаңын ол онзалан демдеглээн.

НЬЮ-ЙОРК

Американың Каттышкан Штаттарының президент соңгулдаларынга тиилелгени чедип алган Билли Клинтон Украинаның президентизи Леонид Кравчук-биле телефон дамчыштыр чугаалашкан. Карылганы дугдарын баш бурунгаар Россияның талазындан албышаан, республиканың девискээринде ядролуг чепсекти уутказарынга азы фортан үндүрүнге белекин украинаның удуртукчузу илергейлээн деп, Б. Клинтонуң төлээлекчизи Джордж Стефанополос журналистерге дыннаткан.

БЕЛГРАД

Боснияга болгаш Герноговинага тайбыңчыдылга дугайында дугуржулга 1992 чылдың ноябрь 12-нин дүнезинде күштүг болуп эгелээн турбуже, Хорватияның мусульман чудулелиг кижилерин шергижиткен бөлүктери болгаш Хорватияның доктаамал шеринниң кезектери республиканың мурнуу кезээнде сербилер чурттан түрар девискээрже шаар халдаашкыннарны база катап эгелей берген.

ЛУАНДА

Анголаның дүрүм ёзугаар чазаанга удур УНИТА деп дээрбечи организация ол чурттун найысылалыга барып чораан. Россияның болгаш Францияның аразынга кады ажылдажылганым хөй айтырыгларын ийи чурттарның даштыкы политиктиг ведомстволарының удуртукчулары чугаалажып көрген.

ТОКИО

Россияның Президентизи Борис Ельцин бо чылдың декабрьда Японияга баар болдап турар деп, медээни Японияның парлалгазы бижээн. Ындыг-даа болза Россияның Президентизи 1992 чылдың төнчүзүнге чедир Японияга баарын планнаваан, а Мурнуу Көрейге оон аян-чоруу ноябрь 18-те эгелээр.

РИМ

Европа Чөвүлелиниң парламент ассамблеязының даргазы Мигель Анхель Мартинес Италияга барып чораан. Италияның парламентизиниң палаталар даргалары Джованни Спадолини, Джорджо Наполитано-биле болгаш итали парламентиниң Европа Чөвүлелинде парламент бөлүүнүң даргазы Франко Фоски, Италияның министрлери-биле Мартинес ужуражып, чугаалажышкынаны кылган.

ВАРШАВА

Хамаарышпас чоруктуң хүнүн Польшага бо чылын демдеглээн. Аная турескаткан митинг Краков хоорайга база болган. Националисчи үзеллиг хөй аныяктар митингге чыыларган болгаш «Польша — үүгле поляктарныы», «Еврейлер сөнээр болаын!», «Еврейлер болгаш немецтер — Польшадан ырап чорупар!» деп алгырыжып турганнар.

Америк шериглерин Европадан үндүрүрүн митингнин киржиччилери база негээн. Каттышкан Европаның түгүн олар митинг сөөлүнде ертте-дикпеннер.

ТОКИО

Англи эртемден Арчи Браун чоокта чаа Японияның найысылалыга болгаш Хиросима хоорайга барып чораан. «Россияда байдал болгаш россия-япония харылзааларының перспективазы» деп темалыг конференция Хиросима хоорайга болган. Оксфорд университетинин профессору А. Браун аная чүве чугаалаан. «Россияга хамаарыштыр девискээр негеллезин эгелээн. Японияның туружу ам бүүрүн бүүрүп дүшкен. Бир эвес Япония девискээр негеллезин моон сонгаар уламчылаар болза, Россиядан ол чүүү-ле чедип ап шыдавас. Чер-девискээр негеллезин кылырының сриунга, Россия-биле садыг-экономиктиг харылзаалары калбартын болаа, Японияны бодунга ажыктыг болур ийик» — деп, профессор медеглээн.

ЛОНДОН

Югославияда хамааты дайыны ам-даа үргүлүлеп турар. Каттышкан Нациялар Организациязының Айыыл чок чорук төвүлелинин шинтпирин ёзугаар Сербияга удур кызыгаарлаашкыннарны болгаш хемчеглерни боттандырып турар. Ынчаарга ол Хорватияга удур ынчыг хемчеглерни алыры негеттиниң келген деп, Лорд Оуэн чугаалаан.

ОТТАВА

Христофор Колумбуның Американы ажытканындан бээр 500 чылын хөлбаштыр делегейнин ол девискээринин үндезин улустарының эргелериниң декларациязын хүлээп алыры Гватемала индейлериниң эргелери дээш шинтпирин активчиси Тайбының Нобель шанналыгын лауреаты Ригоберта Менчу саналдаан. Американың үндезин улустарын 500 чыл иштинде үптеп, өлүрүп келгениге төнчүнү салыр үе ам келген деп, ол чугаалаан.

(РосИТА—СЧТА).

ДЭЭДИ ХЕМЧЕГ-БИЛЕ ШИИТТИРГЕН

Эдептиг-ле чүве: маадырлыг совет разведчик Александра Дмитриевнаның кады ажылдап турган эш-өөрү, ашаа, төрелдери, харын оглу безин оон дайын үеэзинде салым-чолунуң дугайында хөй чылдар дургузунда дыннаваннар, билбээннер. Оон документилериндe мынчаар бижээн: «Александра Дмитриевна Федорова — фронтучу, дөртен үш чылдың октябрьдан дөртен дөрт чыллың август 27-ге чедир дайзынның тылынга ажылдап турган». Ынчаарга чогум чүүү кылып турган дугайында Александра Дмитриевна ам билдингир чамдык чыллдаганнар уржуунда ынчаарда тодаргай чугаалавайн чораан. Ам кандыгыл? Ам ажырбас...

Луганскиниң дээди ужар үүл училищезинге ужуражышмынга кады баарынче мени Александра Дмитриевна чалаан. Ук училищенин курсантылары ону база чалаан чүве-дир. Ада-чурттун Улуг дайынының чылдарында дайзынның тылынга разведчик болуп, фашистерге удур маадырлыг демиселди чорудуп келген А. Д. Федоровананың чугаазын үеэзинде ужуражышкын үеэзинде дендим сонуургап дыннаан мен.

...Федоровану Павленко-биле (оон чогум шын фамилиязы — Илинский Франц Иванович) эн сөөлгү үе-чадада — дайзынның тылынче оларны чорударының мырынай будуүзүнде таныштырган.

— Яша даай деп кижи мен,

— Мени Шура дээр ийин.

— Экия, Шур!

— Экия, даай!

Шураның документизинде — Яша Павленконуң чээнги уруг деп бижээн «Даайы-биле» кады Шура дайын үеэзинде Станислав хоорайдан көжүп үнген.

Оларның бирги эолчегде сорулгазы: Немецтерниң тылынга кандыг-бир ажылга кирип алгаш, дайзының шериннин, чепсээнин болгаш өске-даа чүүлдериниң дугайында медээлерни чыыры, Төпче радио-биле (рация) дамчыдары.

Бүргег дүнеиниң дан бажында совет разведчиктер Молдавияның девискээринге парашют-биле дүшкеннер. Чевге таарымчалыг хонупкан, ынчалзажок ангы-ангы чеолерге. Чер чыгыже чедир Шура эжиниң медээзин манап чыткан. Медээзин келбээн.

Оон сөөлүнде Котовск хоорайга чеде берген. Хлеб бышыргаш, черниң эзинге ажылчын болуп, карын, чаа амыдыралын эгелей берген. Рынок (базаар) шөлүнге хлеб болгаш хлеб-булочка аймаан садып эгелээн. Шураның ынчаар ажылдаары аная болгаш Павленкога дыка ажыктыг: парашют-биле дүшкеш, ужуражып чаалаан таварылгада рынок шөлүнге ужуражырын дугурушкан турган. Солуп, сеткүүл садар черниң чанынга Павленко хенертен көстүп келген. Чедир саттынмаан хлеб артын Шура шоодайлаан. Павленконуң чанынга чеде берген.

Павленко хоорай кыдыынга чурттап турган. Бажынын эзи Дмитрий Трофимович Булат совет разведчиктерге дузалажып эгелээн. Бажың эзинин тергелиг аъдын ачылап алгаш, разведчиктер дан бажында Новые Гояны суурже чорупкан. Ол суурнуң чанынга Шура рациязын (медээ дамчыдар радио херекселин) парашют-биле дүшкен сөөлүнде чажырып каан турган. Төпче баштайгы медээни оортан берипкен.

Павленко улуг хээли берип турган. Котовск хоорайга салыглаар эргенин чедип алган. Базаарда бир ларекту ачылавышаан, аная салыглап эгелээн. Ынзы-бүрү бараваннарны арай чиик өртек-биле салып алгаш, оларны сайгарар дээш хоорайны, оон чоок-кавызында суурларны эргилдир кезин турган, дайзының шериглериниң, боо-чепсээнин дугайында, керектер дугаарларын, олардың комендантларын, штабтарын турар черлерин, ылаңгыя шериг чепсээниң складтарын дыка эки билип алган. А Шура чаа-чаа медээлерни Төпче улаштыр дамчыдып турган. Дамчыткан медээлериниң бирээзинге мынча деп айыткан: «Хоорайның мурнуу кезээнде, барык кыдында школада шериг штабы, демир-орук станциязында чепсек, танкылар чүдүрген эшелоннар. Ужар үүл херек».

Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 26 чыл оюнуң бүдүүзүнде, кажан Киевти хостаанынга Москва бөйүр чедирип, салюттан турда, 1943 чылдың ноябрь 6-да совет ужар үүл самолеттары Котовск хоорайның мурнуу кезээнде фашистерниң штавын болгаш демир-орук станциязында хөй боо-чепсек, танкылар чүдүрген эшелоннар дайзының бомбалаан. Дайзының танкылары, үтер-боолары, снарядтары агаарже чыжыраадыр частып турган. Совет самолеттар — кызыл сылдыс демдектерлиг самолеттар хоорайның мурнуу кыдында школаның кырынче бомбаларны эдере төкпен; угаанын оскунупкан гитлержилер алгы-кышкызы-биле эжиктеринден, сонга характарындан үне халыжып, өртенип өлүп турганнар.

— Тергиин эки-дир, Шура — деп, Павленко сеткил ханыышкын-биле чугаалаан.

Удаваанда база чаа медээ Төпче дамчыттынган: «Хоорайның барын талазында зоким иштинде танкылар, аэродромда он самолеттар кээп хонуптуу».

Разведчиктер үйгу-чыдын чок ажылдаваннар. Днепр хемнин оң талазы эриинге тулчуушкуннар эгелээн. Кедергей кадыг-дошкун тулчуушкуннар. Ол үеде эн сөөлгү медээзин маадырлыг разведчик Шура 1944 чылдың март 29-та дүне, орай Төпче дамчыткан: «Фашистер угаанкут чок дезин турлар». «Оларны-биле кады чорупкуваа» деп, харыы келген. Румынияже баарының эрттирилгезин дараазында хүн каргыс шагдаа чериндeн (жандармериядан) алганнар. Чимишлия деп суурга орук мунгашталып, хөй улус сыммарлажы берген. Ол үеде таныысыл чедип келгеш, Павленконун, Шураның чүгүн хынаан эгелээн, Румынияның баарының чөпшээрелин негээннер. Коргускеннер. Ол аразында ийи солдат оларның ап чораан эт-севин үжеп турган.

— Бо чүү деп чүвел? — деп, гитлержи солдат айтырган. Шураның ап чораан рациязын тып алганнар.

Баштайгы байысаалганың үеэзинде-ле Павленкону болгаш Шураны кедергей эттээннер: олар чеже-даа катап медерелин оскуиган. Ынчалзажок: «Кем-буруу чок садыгжы улус бис, а рациянны биске өжегерээн чажырып суп каан-дыр» деп өгээннер.

Оон сөөлүнде оларны ийи ангы черге байысаап эгелээн. Шура медерелин хөй удаа оскунган. Соок суг чажып турган, бичин онгарылдырып алгаш база катап байысаап, улаштыр соп-ла турганнар. Байысаалга протоколдарыныы бирээзинде мынчаар бижээн: «Буруузун бичии-даа хүлээвээн».

Павленкону мырынай дендин хилинчектээннер: оон кежин өрттелип, салааларынче кадаг киир хап, бажын куду кылдыр азып, электри тогу-биле соктуруп турган. Маадырлыг разведчик чүүү-даа сөглевээн. Разведчиктерден чүүү-даа сөглелип чадааш, оларны июнь ортанда суатан эгелээннер. Суд болур өрээлге баштай Павленкону эжиккеннер. Ийи солдат эжикке артын калган. Офицер-фашист өрээлче Павленкону киирип келген. Хулдуг холдарын адырыпкан. Пистолединн ол офицер үжүлгаш, адарынга белен кылгаш, хавынче дедир суп каан. Ынчалзажок оон хавынын аксы чежик.

— Чартык шан болгаш Федоровану маная база эккээр. Силерни шериг суду шиидер — деп, фашист чугаалаан. Немец бир азыгдан өске азыгже кылаштап турган, чугаалаар болган.

Павленко демги фашистиң пистолединн карак чивеш аразында үшта соккаш, дайзының чык-ла кылган; оозу багайтыр алгырыпкаш, кээп дүшкен. Эжик артынга турган ийи солдат кире маңнашкан, а Павленко боду бооланы берген.

Шураны оон сөөлүнде эккелгеннер. Оон хулуглуг холдарын безин хоставаннар. Павленконун маадырлыг чоруундан фашистер кортканы ол.

Шураны дээди хемчег-биле боолап шаажылаар деп шиттикен. 1944 чылдың июнь 27-де Румын арминиң 3-кү корпузунуң шериг судунуң шиттелиниде мынчаар бижээн: «Федорова Александра Дмитриевна, 19 харлыг, 9 класс, эртемниг. Кировоград области-на Большая Риска суурга төрүттүнген... Кызыл Шериг-ге ажыктыг кылдыр медээлер чыып, дамчыдып турганы дээш боолап шаажылаар кылдыр суд шиитти».

Федоровану Галац хоорайның кара-бажыңынга эккелгеш, чаңгыс кижи олурар өрээлге суп каан. Оон сөөлүнде шаажылап өлүрер кижилерниң камеразынче шилчиткен.

Дээди яла-биле шиттирген Федорова канчан дириг артканыл? Августун ортан үеэзинде совет ужар үүл самолеттары Галац хоорайны недергей бомбалаан. Бир бомба кара-бажын херимин, шаажыладыр кылдыр шиттиргениниң өрээлинин эжиин буза дүжүпкен. Хамык улус ынай-бээр маңнажып эгелээн. Шура база дезипкен. Виноград тараан черге чаштынып чыткан, а дан бажында совет танкистер хоорайже чаза таварын киирип келгеш, Шураны база тып алганнар...

1944 чылдың август 27-ниң дүнезинде Галац хоорайны, шыда кара-бажыны бомбалаарынга киришкен маадырлыг ужудукчуларның бирээзи П. Д. Алиев ужар үүл училищезиниң курсантылары-биле ужуражышкынга база олурушкан.

А. СТЕНИН,
Халажылгада полковник.

«ДОЛУ» — ШИИТПИРЛИГ ХЕМЧЕГ

Оруктун эгезинде Балгазынның шагдаа участогунга чедип, операция киржиччилери кем-херек үүлгединиң херектерин угланыышкын аайы-биле үлежип, көрүп танышканнар. Аная танышкан 52 кем-херек үүлгединиң 23 херектерин көөр үеэзи эткен болганы ылерээн. Ону кылып чорудар истекчи Олег Хомушкунуң ажылынга харысалга чогум айтып, ол дугайын министерствонуң кадрлар килдизинче дыңнадыгны кылып, херектер талазы-биле хемчеглер алырыбиле районнуң иштики херектер килдизинче дамчытканнар.

Октябрь 28-те ук районнуң болгаш «Долунуң» ажылдакчылары 24 кижи, беш машиналыг дүнеки дежурныйлаашкын кылыры-биле оруктарже чоок-кавынын арттарынче үнүпкеннер. Дүн дургузунда боттарының путёвка документилериндe айыткан маршруттарын 13 автомашина хажыткаными ылередип, 10 чолаачыны штрафтап торгаан.

«Революцияның чалбыыжы» совхозтуң № 2 бригадазының малчыны Анатолий Довукович Чамыянның (1968 чылда төрүттүнген) коданындан 5 кг таакпыны, угаан сээденнедир чыдыг чашпаны тыпкан. Красноярска сүт-бараан фермазындан Юрий Чигденович Оттугбайдан (1969 ч. төрүттүнген), Седен-оол Кара-оолович Чалбактан, Владимировка суурнуң чурттакчызы Ю. Б. Ондардан (1971 ч. төрүттүнген) күү өөнүг, чыттыг будуелдерни база тыпкан. Бо талазы-биле херектерни оттурары-биле материалдар чыгдынган.

Владимировка суурдан Родион Аракчааны боо-биле балыглаанынга каразыттырып турар Юрий Аракчаа туттурган. Оон 5.6 мм калибрлиг боо хавыртынган. «Россия» совхозтуң ийи бода мал фермаларынга үш-дүн ортузунда хыналда-рейд кылдынган. Ол үеде фермалар эо чок, таныылдар көзүлбээннер.

Октябрь 29-тан ноябрь 2-ге чедир Таңды районнуң девискээринге чоруттунган операцияларга «Долунуң» ажылынга районнуң 14 шагдаа ажылдакчылары база хаара туттунган.

Ол үеларде ийи мал оорлаашкыны ылереттинген. «Шанган» аттыг акционер иниттилелдиг иниек кадарчызы Портуй-оол Хеймер-оол Мыкылайович бодунуң коданындан 6 баш бода малды оорлаан, Эрзин районче чоруткаы ылерээн. Ол районда К. К. Аралчыдан инектер ориунга 10 аът алыр кылдыр дугурушкан турганы билдинген. Бо талазы-биле херектерни район килдизинче дамчыткан.

Дугаар чок «Восход» мотоциклдиг, кайда-даа ажыл чок Саая Алим Сугдурович, Монгуш Евгений Конгаевич эзирик, кандыг-даа документ чок, бир хой чудуруп алган чорда туткан, Т-150 маркалыг тракторлуг С. Б. Монгуш үш ач боолуг, 7 октарлыг, ачы бижектиг, оларынга кандыг-даа документ чок чорда туткан. Бо херек район килдизинче шилчиттинген.

Малчын Ооржак Кара-оол Карбыеевичиниң коданындан дүнекинин 2 шакта инек эъди тывылган, бо талазыбиле сайгарылга чорударыбиле участок төлээзинче дыңнаткан.

Тес-Хем районнуң девискээринге операцияның ажылы улай чоруттунган. Аная район килдизи 16 ажылдакчыны, «Долудан» 6 ажылдакчы 6 машиналыг, алды хезек болуп алгаш ажылдаваннар. Оон түнелинде 97 автомашина хынаттынып, эзирик байдалдыг чораны-биле 8, чоруурунга айыылдыг, үрелик байдалдыг техникалыг 10, техника ажыглаар документ чок 15 чолаачылар ылереттингеен. Ол ышкаш Бүрен-Бай-Хаак суурдан оорлап машина мунуп чораан А. Д. Монгуш туттурган. Тускай чепшээрел документ чок арага садып чораан ВАЗ 21063 маркалыг, 78-39 ТВЖ дугаарлыг машиналыг Кызыл чурттуг Сат Дмитрий Менге-Доржуевич туттурган, бо херек талазы-биле сайгарылга чорупп турар.

«Ужарлыг» арат ажылагыйының даргазы Дартай Василий Радаевич «КамАЗ» автомашинага кандыг-даа документ чок 6 шоодай далган, 2 шоодай чигир, 1 газ-плита, 6 мотоцикл аккумуляторларын, 10 харжак «Рояль» деп спирт сеертүп алгаш чорда туткан, ол херек район килдизинче чоруттунган.

Y. Шыныа суурга 2 тонна пресстеп каан хой дүгүн чудуруп чыткан кижини «Таңды-Сыны» совхозтан тыпкан. Ол херекти район килдизи хүлээп алган.

«Долу» операцияның киржиччизи, мал оорларынга удур килдистиң начальниги, милициниң подполковниги Суге-Маадыр Сотпаевич Сотнам:

— Бо рейд үеэзинде бистер хөй янзы-бүрү үүлгедиглиг кем-херектерни истеп хынаарынга, оон оперативтиг байдалын илередиринге районнар килдистеринге дузалаадывыс. Бо операция үеэзинде хөй кылып болур ажылдарны тодарадып, чамдык чугула хемчеглерни ам-даа улам мергежилдиг болдурар сорулгалыг бис.

«Долу» операция иштики херектер ажылының база бир көскү хевири болзун дээш ам-даа хемчеглерни алыр бис — деп дыннатты.

Иштики херектер ажылдакчыларының мындыг байдалдыг кылып чоруткан ажылхерээ чонуун негелде, дилеглеринге дүгжүп, кем-херек үүлгедикчиларинге күштүг соңгуг болур ужурлуг. «О. Шынаанын» түс чер чагырыкчызы В. М. Сүрүн-оол ышкаш шагдаа ажылдакчыларының ажылынга боду киржип, машина-техника-биле дузалап турарлар бары бо нарын ажылга улам дөгүм болуп турар.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

ДЭЭРБЕЧИЛЕР ХАЛДААШКЫНЫ

Миландан Москва дамчыштыр. Филиппин ортулуктарның мурнуу чүгүнде суларга болган дээрбечилер-биле кадыгдошкун тулчуушкунга сес кижи, оларның алдызы — балыкчылар өлүрткен.

Моторларлыг ийи хемелиг дээрбечилер «Чемпион» деп балык тудар судноже халдааш, ону эжеледп ап, балыкчылардан «өртек» негээннер. Ынчалзажок-даа балыкчылар оларның-биле чөпшээрешпейн, аткылажып эгелээннер. Аткылажыышкын үеэзинде ийи дээрбечини балыкчылар өлүр бооп каар аргалыг болганнар. Бир эвес амгы үениң дээрбечилериниге реактивтиг гранатомет чок болган болза, тулчуушкунуң түнелинде кандыг болур турду ыйнаан. Оон алып үндүргени чаңгыс-ла гранатадан алды балыкчы өлген, сейиер сугже дүлдүнүп кирип эгелээн. Арткан беш балыкчы шупту балыглардыг-даа болза, сугже халыжып, эриже чедир эштир ужурга таварышканнар. Оларның амы-тының тус черниң чурттакчылары камгалап каан. А бандиттер тут-турбайн барганнар.

(РосИТА-СЧТА).

ПЕНСИЯ АЙТЫРЫЫ

ВАРШАВА. (РосИТА-СЧТА). 1944-1988 чылдарда айыыл чок чорук албаннарынга ажылдап, хоойлу-дүрүмнү хажыдып, хамааты эргелер болгаш хосталгалар камгалалы дээш туржун турган кижилерге хамаарыштыр туразында ажылдаашкыннарны болдуруп турган кижилериниң пенсия алыр эргезин казыр дугайында шиитпир Польша парламентиниң үстүү палатазы — Сенаттың хуралынга хүлээп алынган. Шериглерге болгаш корум-чурум камгалаар органнарның ажылдакчыларынга пенсиялар дугайында хоойлуга эдилге ыңдыг боор турар. Сеймниң эрткен айда-ла бадылап каанны ол хоойлужудулга актыгынга ыңдыг эдилгени киирип тура, сенаторлар айыыл чок чорук албанының ажылдакчылары турганнарның буруузунуң деннелин тодарадырын канчаар боттандырарының дугайында доктаалды хүлээп алырын чазакка саналдаваннар.

Ол-ла үеде Польшаның иштики херектер министри Анджей Мильчаковский ол эдилгени күш чок болдурар дугайында негелдеп Сенатка киирген. Хоойлунуң чамдык чүүлдериниң айыттынганы чиге тодаргай эвес болганындан ону канчаар-даа ажыглап болур үүлдер тургустунар дугайында чигаанигни ол айыткан. «Сенат чазакка күүсеттинери аргажок берге онаалданы берип турар-дыр — деп, министр медеглээн. — «Хоойлуну хажытканы болгаш кара туразында ажылдаашкыннар» деп чүл ол? Ону тодаргайлаары чүгула. Оон-биле кады айыыл чок чорук болгаш иштики херектер органнарының ажылдакчыларынга удур херектерни чорудар албан черлерин дорт айтыры чугула». Бир эвес Сейм эдилгени хүлээп алыр болза, 1990 чылда болган хыналдалар кампаниязыдан артык шүүттүг ажыл эгелээр деп, Мильчаковский санап турар.

Бир эвес ол шиитпир хүлээп алдынар болза, үстүнде айыттынган ажылдакчылар хамааты пенсиялардың безин эн эвээш хемчеглери алыр апаарлар.

Совет разведчик А. Федорова дугайында

Тыванын Чогаалчылар эвилелиниң 50 чылынга

ЧОГААЛЧЫНЫҢ АРТТЫРГАН ИЗИ

(СЕРГЕЙ ПЮРБЮНУН АЛДАН-МААДЫРЛАРНЫ СОНУУРГАП ЧОРААНЫНГА ХАМААРЫШТЫР).

Тыванын Чогаалчылар эвилелинин чартык үс чылын дөмдөглеп тура, тыва уран чогаалдың үндезилекчилериниң бирээзи, тыва поэзияның кол чаяакчызы, арабыска чораан болза, келир чылын 80 харлаар улуг шүлүкчүвүс Сергей Бакизович Пюрбюнүн дүгайында номчукчу-биле оода каш сөс солчу кааппас арга чок болду.

Бо удаада мээн хөлүмда улуг чогаалчының сөөлгү шүлүктери. Ол бичии номчугаш, шынап-ла, «Сөөлгү шүлүктер» деп ат-биле (1976 ч.) үнгенин номчукчулар билир. Мен маанаа шүлүкчүнүң чогаадыкчы памдарынын-даа, оон чогаалдарынын-даа дугайында эвес, а үгле бо сөөлгү чыныдыда кирген алдан-маадырларын каш ырларының каччап тыптып келгениниң дугайында Хорум-Дагның бедүүн кижилериниң сактыышкынын номчукчуга сонуургадыр бодадым.

Чыныдыда «Эдер боолуг харылаар мен», «Өжээнимни негеп алзын» деп ырларны «Алдан-маадырларның ырлары» деп онзалап айыткаш, «Оттуканның ырын» («Алдан-маадыр» хөделишкининиң кеску кижикчилериниң бирээзи, бистин билиривис Шеин чурттуг Куулар уктуг) база ол бөлүктө киирген болду. Шүлүкчүнүң болунуң тайылбырынга бо ырны «1940 чылда Хорум-Дагга Монгуш Шокар-Сергे ырлаан» деп дөмдөглээн, а еске ийизин ол-ла чылда «Хорум-Даггa Кыстаанмай ырлаан» деп айыткан болду.

Моон алгаш көөрге, чогаалчы ол үеде азы бежен чылдар бурунгаар алдан-маадырларның төөгүзүн сонуургап, ырларын бижип ап чорупп турганы иллеп. Ынчаарга сөөлгү чыныдыда үгре өөрүш ырлар киргенил, чогаалчы ынчан «Хорум-Даггa черле үүнү кылып, кайы хире ур үеде аваа турганыл дээрзин чайгаар сонуургай берген мен. Оон-биле кады алдан-маадырларга катчып турганнарын аал-ораны амгы Барыын-Хемчиктен Чаа-Хөл чедир, амгы Сүт-Хөл кожуундан Өвүр Торгалыы чедир делгем девискээрге тургандаа бол, код хөделдирикчи күүү, азы өзек болуп турган кезээ ынчанги Чыргакы-Аксынга (амгы Хорум-Даг суур кавызы) көөрүп хонуп чораанны чогаалчыга биллингир турганы чугаажок.

Бо бүгүүнүн дугайын Хорум-Даг чурттуг, амгы чеде назы дегүй берген пенсионерлер, чогаалчыга ырыларын бижипп турган ол-ла Кыстаанмай Сарыгланың оглу Сарыглар Сүндүптүн, Шокар-Сергенин чоок төрелги Моңгуш Комбу оларны сураглан чораан, чедип, барып айтыгылаан мен. Оларныы-биле алырга, (каймыы-даа ынчаа 14-15 хар чеде бөргөн турган) Сергей Бакизович ол үеде чээрби ажыг харлыг, хып дээн аныяк эр баштайгы өөнүң иштн Монгуш Дарыйның аайы-биле Хорум-Даггa кээп турган болгаш, олла ынчалдыр тус чериниң төөгүзүн сонуургап, улуг назылыгларын билип ап турганы ол. А Хорум-Дагның төөгүзү алдан-маадырларның төөгүзү-биле тудуш холбаалыг дээрзин үстүнде чугаалаадывыс.

Мында бир солун үүл чүл дээрге, Сарыглар Сүндүптүн чугаазындан алырга, чогаалчы алдан-маадырларын «ырларын кончуг сонуургап, бижип ап турган. Ол бижип аарда, хоочунарның үгле аксындан дүжүрүп бижип аар эвес, а «аялгазын база дыннап көрейн» дээш ыяап-ла ырладып аарын кызылар, оон соонда ол аялганы боду ирги деп-кижи кордаар.

Мында база бир солун айтырыг, шүлүкчү алдан-маадырларның чогум-на ырларын, оларның чечен-мергеи сөстерин үгре онзалап сонуургай бергенил, оон-биле ол ынчанги аныяк кижилериниң угаан-медерелиниң деннелин өөренип көөр дээн бе, азы ыры дамчыштыр оларның иштики сагыш-сеткил делегейин билип аарын күзээн бе, азы даштыкы-иштики дарлалга удур туруушкын үгле кэш санныг «алдан дүргүнзарның» эвес, а бүгү чоннуң дыка хөй кезиниге турганын балыткаар бодаан бе дээрзин ылавылаар күзелиг турган ирги бе деп, кижи бодаар. Бистиң ынча деп турганывыстың бир чылдагааны болза, алдан-маадырларны үгле ынчангы ёзу-төреге удур тура халыкчылар, өш-өжээн сүрүкчүлери кылыр көөр эвес, а ол үениң эн-не угаансарыылдыг дээн, сорукку кижилери, бодун долгандыр улусту эвилелдеп, мөөнеп база доктаадып алырын орадажыр.. Чогаалчы ынчан алдан-маадырларның ырларын үгле улуг назылыгларын дээн эвес, а аныяктардан база айтырып, оларның «Ойтулааш» оюнунуң ыры, кожамыктарында алдан-маадырларның ырлап чораан ырлары бар бе, арткан бе деп бо-ла сонуургаар, «ол ырларны бис-даа, өске-даа аныяктар ырлап азы адап бээрге, бирден-бирээ чокка бижип ап-ла турар» деп, ийи информаторнуң кайызы-даа чугаалап орар.

База бир солун үүве — чогаалчы алдан-маадырларның «дайынчы ырлары кандыгыл, кайгал соруктуг ырлары кандыгыл, ынакшыл, сорулга, шынчы найырал ырлары дээш-ле бааР» деп, ынчан чогаалчының таваржып турганы бир-ле хоочун менээ чугаалап органын база сактыдыр мен.

Сарыглар Сүндүптүн сактыышкынындан алырга, оон азазының ырлап берип турганы «дайынчы ырларының» бир үлегери бо:

Эжен хаандан элчи келзе,
Эштиг-өөрлүг бараалгаар мен.
Эжен хаандан байысааза,
Эдер боолуг харылаар мен.

Чогаалчы «эр соруктуг» мындыг ырларны катап-катап дыннаксаар турганын ол-ла Сарыглар сактып орар. Моон безин алгаш көөрге, шүлүкчү ук ырларны анаа-ла дүжүрүп, дыннап бижип ап турбаан, а оларны ажы-ажы бөлүктерге (жанрларга) чарып ап, шинчилаэрин бодап турган хире. Ындыг болганда, чогаалчының архивинде чыгдынган материалдар кайы хире тур билир, ажыл-хожул, кадат-хавытка-даа, «Ойтулааштың» оюн-тоглаазынга-даа бирги одуругда чоруп турар, черле алыс депшилгелиг амыктар боон, ынчангы иитилелдеп «деже теп» үнген сорук-туруштуг кижилер кылдыр көөрү чугула деп бодап турарывыста. Ам харын бистин ол догаашкынывысты Сергей Бакизовичиниң «Хорум-Даггa сонуургалдары» бадыткап турар ышкаш-тыр.

Шынап-ла харын, Хорум-Даггa чоруп турган үезинде чогаалчының улуг-биче улустан катап-катап айтыртынып, алдан-маадырларны туйуп, шүүп-байысаап турган (ындыг «кара өглер» Хорум-Дагның Кош-Тал аксы, Дөн-Терек деп черлерге тургулаан) оларның иштинден түлган дээн кайгалдары бодунуң өөктерин кедергей чечен-мергеи элдээртиг сөстер-биле, чамдыкта харын-даа ыры-биле безин харыылап тургулаанын оон «онза сонуургаар» турганы-даа, алдан-маадыларның ырларын дамчыштыр оларның төөгүзүнге бир янзының көрүү, туружун киирериндаа бодап турган хире.

А алдан-маадырларның ырларын бир-тээ, чогаалчы ажыы-ангы бөлүктер аайы-биле сонуургап турган болганда, дараазында хевирлерге чарып, чижеглей хуваан болур турган боор. Хамыктын мурнунда ол маадырларның төрээн чуртунуң азы өскен-төрээн черлериниң дугайында ырлар болуру чугаажок. Ол дээрге Оргу-Шөлден эгелээш, Ак, Алаш, Хемчик хемнер, Кызыл-Тайга, Бора-Тайга, Алдыы, Үстүү Кара-Даглар-дыр. Ийиде, лириктиг ырлар азы ынакшыл, найырал, шынчы чорук, эки аът, эргелиг эш дугайында, үште, хосталгаже кыйгылыг, дайынчы патриоттуг ырлар. Чижээлээрге, «Алды-Баштыг Кара-Даггa», «Эдер боолуг харылаар мен» дээн ышкаш. Дөртте, маадырлар туттурган соонда, чарлыышкынның, мөңгаралдың, ынчалза-даа чаныш-сыныш чок, кадыг-быжыында кире берген, хосталгада эш-өөрү оларның чөпүг хөрээн уламчылаар, өжээнин негеп аар дээрзинге идегелин оскунмаанын көргүзүп турар ырлар. Чижээ,

Өлүрерин манадынар
Өөрүмү көрүп алыйн.
Өлүрткеним долуу ындыр
Өжээнимни негеп алзын.

Бо дээрге шүлүкчүнүң алдан-маадыр кайгалларын хөделип үнген чери — Чыргакы-Аксы, Хорум-Даггa турган үезинде оон ажыл-чорудулгазынга, тус чериин бедүүн кижилериниң сактыышкынынга үндезилээн даап бодаашкын-дыр. А чогум төөгүнү, ылаптыг балыткалдыг барымдааларга даянып туруп, чогаалчының биографтары биске сөглээр үжүрлүг.

Шынап-ла харын, тыва чон бүгүдениң ынак шүлүкчүзү Сергей Бакизович Пюрбюнүн дугайында кым-даа кижи хөйү болгаш шынны дыкала билип алыксаар. Ол үлүг кижи-биле 1975 чылда-ла чарылдывыс. Чылдар эртип-ле тур, а оон биографтары мынчага дээр биске огулуг чүүлдаа сөннеп, сөглеп шыдавадылар. Бир эвес А. Даржайның «Чалча-даа, хөдел-даа эвес мен» деп демдеглелери эвес болза, куруг чыгыы-дыр бис.

Черле ынчаш чангыс С. Б. Пюрбю-даа эвес, аравыста ам чок С. А. Сарыг-оолдун, О. К. Сагаан-оолдун, С. К. Токаныи, А. А. Пальмбахтың дээш өске-даа кеску чогаалчыларывыстың дугайында биографтарның шинчилел ажылдары дыка-ла чегей. Маанаа литературлуг шинчиледдер, критика-сайгарылга чок дивейн тур бис, ол ангы херек болгай.

А бис бо каш одуруглар-биле чогаалчының демиргүүнүн бажы 1940 чылдарда Хорум-Даггe канчап харын-даа тырта бергенин, ыя ол каш хүннерде чон-биле оон харылзаазын, алдан-маадыр өгбелериниң ырлары, төөгүзүн оон сонуургап турганын номчукчуга айыткаар бодаан бис.

Ол харын келир чылын «Алдан-маадырларның тура халыышкынының 110 чыл, С. Б. Пюрбюнүн 80 чыл оюнга» үткүштүр төөгүүлерге, шинчээчилерге бичии-даа бол, өмек-дуза, кичээдиригдаа болур чадавас дээн кордал-дыр ийин.

Чап ҮҮЛДҮМ.
Номчукчу.

СУРАГЛЫГ ТЫВА ЧОГААЛЧЫ С. ПЮРБЮ АЛДАН-МААДЫРЛАР ТУРА ХАЛЫЫШКЫНЫН СОНУУРГАП, АНАА ХАМААРЫШКАН МАТЕРИАЛДАРНЫ ЧЫЫП ЧОРААН.

ЭЗИР-КАРАНЫ МУҢГАНЫМ

Дөрген чылдар агеаи. Үүдаа болза, 6-7 хар чеде бергеи мен. Аалдарывыс Онгачанын Суг-Кудар чоогу дазыр шелчүгешке, Селемелерин аспын алган, шериг хептерлиг аттыг шериглер бо-ла кээр. Бир хүн дөрт кижи келди. Бистерниң угбаларывыс-биле ынаар суг унун өрү ойнап чоктадылар. Ынчан шериг черинин аттары Эзир-Кара, Чыраа-Бора дээш ат-сураглыг аттарны мөөгүп алгаш, чоруп турдулар. Төрээн акыларым мөңгем чүү-даа болза дээре турду.

— Бээр кел, дүңмам! Бо аттарны өрү аалче эккелиңер диңир. Кайызым мөнар сен?

— Шериг эзирлиг, Эзир-Кара деп аатты мөнар мен.

— Кортпа, кортпа, Чааш аът-тыр—дээш, мени эзирге олурутпкан. Сактырымга хатсалгын дег, даваннары черге дегбейн турганзыг аът. Сугну кежий алгаш, бичии дыны кошкадыптарымга, хирт-ле дээн, Шуут-ла соонган чыдып кал частым. Үгле шоканнаар! Кожавыс аалга чедир үгле эзер бажындан так кылыр, аспактаңыр дээш дыны-даа тутпан мен. Тергиин-даа аттар!

Ол цагда үгле шериг черниң аъды деп билир мен. Контр аът Эзир-Кара дугайында Кара-Күске Чоолунун бажээн үүлүн номчаш, чаш шаамда ол Эзир-Караны мөңгаымны сактып келдим.

Даш-бээр болза, мөрнуунче мал черле киирер ужур чок аът деп билгеи мен. Ам ындыг аттарны дилээш-даа кайыын тывар.

Тежит ЭРЕНЗИН.

Ак хамның алганыы

ДҮҢГҮРНҮҢ КЫЙГЫЗЫ

Кызылдың Щетинкин-Кравченко кудумчузунда 32 дугаарлыг бажынын кеску черинде азып каан чарлалды эрткен-дүшкен кижилер номчаан түрлар. Ында мынчаар бижээн: «Бай-Тайгала Көп-Сөөк хүрээзиниң лама-башкызы турган Орус Куулариың өөренишчизи, Бурятияга, Моолга тускай курстар дооскан, экстрасенс-эмчи, хам Владимир Ховалыг ачы-буян чедирери-биле силерни чалап түр. Ол кижилериин эрткен болгаш келир үезин тодарадыр, ийи-үш чыл, ай-даа болгаш читкен эт-септиг, мал-маганы хуваанактап, төлгелеп тывар, кижилерден хай-бачытты, аарыг-аржыкты азы картышчатканы арылдырар, экстрасенс кижи болганда, улустарны массаж дузазы-биле эмизээр. Ол тускай дериг-хөрөкселдерниң дузазы-биле ажылдаар. Тываның хамнар иитилели» деп бижип каапы мени улам сонуургаткан.

Владимир Ховалыг, Болат Ховалыг, ийе, ол аныяк кижини таныыр мен. Ол Сут-Хөл районнуң Кашпалдын Шом-Шум деп черге 1947 чылда төрүттүнген. Шериг хүлээлгезин эрттиргеш, Иркутскиниң анныыр-тывыш техникумун дооскан. Оон кыргаа-ачазы. Лаа. Бээ кожуннарга сураглыг турган «Кожуун-Хам» деп кижиниң уруунун оглу кижи деп дыннаан мен.

Шынап-ла, ол хам кижи. Дээр, суг болгаш чараазын дамчыштыр аарыг-аржык кижилерни иитп байдалын тодарадыр чажыт эртемден, тергиин хуваанакчыларын бирээзи. Өлген кижилериниң 7, 49 хонуктарынга от кыпсып, сан салып база билир. Оон ыңай ол хам кижи алыксак-чиисек болбас, оор, арага-дары ишпес дээрзин угаадыр кижи болган.

— Бодум дүржулгамдан алгаш көөрге, 7 болгаш 49 хонук кыпсып турган, орантанды, чевег-хөөр зөлерин арага ижип турган, киленнедип алган, амы-тынымдан чаплыр часкан мен. Бай-Тайганың Кара-Хөлге бир калары кижиин оглунун чеди-хонуун кыпсын турган, каргыш чатказы улуг болганынан база арага ижипкенимден беш-алды хонук аарын чыткан мен. Хам кижи кайы хамзанчок черге арага ишпес. ол аарыг-аржыкты чайладырынга, аза-буктар-биле чугаалажыырынга кончуг хоралыг — деп, менээ чугаа кадында сагындырар кижи чораан.

Хамнар база ламалар дег кижилерге шыдаар шаа-биле ачы-дузаын көргүзүп келгенин төөгүвүс балыткан турар болгай. Сураглыг хамнар дугайында бистиң солунувустун арынарынга черчерден бижиккилер чыдыпдаа келди. Республиканың бүлүн бүрүзүнде хамнар амдаа бар. Оларны кижилер чалап ап, аарыг-аржыктан, хай-бачыттан чарлып ап турар апаргаи. Олар кижилериң өлген соонда 7 болгаш 49 хонуун кыпсып, аза-буктар-биле чугаалажып, өлген кижилериниң сөөлгү күзелин, чүү дээш амы-тынынан чарылганын безин чугаалай бээрлер. Ол чажыттарның билдинмес чылдагаанын хам кижилер боттары билир.

Ынчангаш бир-тээ, хамнар бистин аравыста бар болганда, оларның иитилелин чүге тургузуп болбазыл?

Бо чүтула айтырыгны шиитпирлээри-биле хам үктүг Владимир Ховалыг Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинде эртемден, чогаалчы Монгуш Борахевич Кенин-Лопсандан ажыктыг арга-сүмелерни алган. Ук чогаалчы хамнар дугайында эртем ажылдарын бижээн, хамнар алганыының дугайында чогаалдарны парлаткан. Ол ышкаш Владимир Ховалыг Улан-Удэнин Иволга хүрээзинге ажылдаан чораан Кенден-Сүрүн Хомушкудан, лама башкы Орус Куулардан. Көгөл Саяннан шажын-чудулге талазы-биле эге билиглерин шингээдип ап, ону хамнаарынга ажыглап келгеи.

Бо чылдың ноябрының баштайгы хүннеринде Кызылга республиканың районнарындан 24 хамчыыны болгаш өске-даа кижилер чыглып келгеш, хуралдааш, республиканың Хамнар иитилелин тургускан. Хуралдың киржикчилери организастыг айтырыгны база чугаалашкан. Тываның хамнар иитилелинин даргазынга Владимир Санчакович Ховалыг сонгуткан. Оралакчызынга Красноярск крайның «Даг-Саян» совхозунга Уска төрүттүнгеи, Иркутскиниң күрүне университетинин доозукчузу Омак Дамчайны бадылаан. Иитилелдің харыысалгалыг секретары Чечек Ховалыг база секретарь-машинизинге Светлана Доржатаа ажылдаан болган. Республиканың Юстиция министерствозунга бүрүткелиг-биле шупту документилерни кичеген. Оон ажылдакчызы Раиса Суханова иитилелдің уставын, кежигүнелериин даңзызын болгаш өске-даа документилерни өөренип көргеш, дарый харылган бээрлер аваан. Иитилелдің агар саны база ажыттынар. Амдыызында оларда 17 мүн рубль бар. Ол ышкаш Бай-Хаакка, Хову-Аксынга, Баян-Колга, Сарыг-Сепке, Тоора-Хемге, Тэлиге, Туранга хамнар иитилелиниң салбырларын тургузары планнаттынып турар.

Аңаа ажылдаар кижилер Кызылда өөренип эгелей берген. Ол ышкаш хуралга «хам бис» дижир кара хамнарның барын барымдаалааш, мегечи кижилерге удур ажыл чорудары-биле шынызылга-билеттерни типографияга парладып алырын шиитпирлээн.

Кызылдың Щетинкин-Кравченко кудумчузунда 32 дугаар бажыңында бойдус чаалаган онза будуштуг, карын көрүүр, хуваанактаар, чарын салыр, кижилерниң эрнындан, судалыңдан азыг-ажының өттүр көөр хуулгаазын кижилер чурттап ажылдай берген. Кижи амытан азыг-аржыкка, үүле-херекке, хай-бачытка чаварышканда чүге-даа чүдүүр, бүзүрөөр болгай. Сагыштан аарыын, сүзүктен сегирип дижир ышкажык бис. Шынап-ла, бир эвес бак ажыы-чаидан, арагалаарындан, оорлаарындан, чалчык-бүзүүндан кем-херек үүлгедиңнен чайлаарын кузээн кижилер бар болза, хамнаа иитилелиңге чедип болуу. Олар дузалаптар чаваас. Амыы ынык чезинде чалас чүве каяа турар. Аңаа келген кижилер боттарының күзелдери-биле келген хевээнинг байдалы-биле ачы-дузе кылыыр хамнарга акша-төгөлдин берип болуу. Аңаа хамның дугуруу хай-бачытка таварышкан кижилерни кыйтына бээр. Та чүү, та бүзүре, ол дээге кижи бүрүзүнүн хоспуг эргеин-дир. Оны кым-даа хорувайн турар болгай. Ынчангаш хамнарның хуулгаазын, бойдуслан төрүттүнген салым-чаянынга бүзүреп болгу дег. Аңаа силерни дүгүрүн түткан, хам илих-хевин кеткен, хамчыыры парапсихолог, экстрасенс, төлгелекчи Владимир Ховалыг үткүп алыр. Бурган өөшээзин, багай чүве ыңайла турзун!

Сарыг-оол КУУЛАР.

ДҮВҮРЭЭЗИННИГ

Кожавыс Моол-биле садыг, экономика, культура болгаш өске-даа харылзаалар талазы-биле чурум чок болуушкынар илереп, ылангыя малчын чон ортузунда дүвүрээзинин болдуруп турар.

Чүл дизе Моол биле Тываның кызыгаары ажыттыган. Чамдык моолдар малчын аалдарны күзээри-биле кезип, чоргуп чоруур.

Оон кежээ чоруурда, бода малды оорлап ашпаары чаңчылчаан. Ынчанмайн канчаар, хүндүс кайда, кандыг малдар оъттап чоруурун, кайда кымнын арагалап-дарылап турарын, кошкак талазын билип алганда, коргуш чок оорланып болур.

Оон тодаргай чижээ — чүгле ай иштинде безин 76 баш бода малды моолдар оорлааш, сүрүп киирге берген. Бо дээрге эвээш эвес сан-түк-дүр. Бир эвес мынчаар уламчылаар болза, чүү болгу дег-дир.

Ынчангаш ийи чурттуң аразынга культурлуг, эпнайралдыг харылзааларны тудуп, быжыглаары чугула.

База бир тодаргай чижек. Ноябрь эзезинде «О. Шынаа» совхозтун Ак-Хонаш деп черден малчын Меге-оол Шипчиктин сес баш улуг инектерин сүрүп киирген.

Хүндүс малчын аалдарга келген моолдарның өчүксөзү чаңгыс: «Ындыг-ындыг чүзүнүг, ынча аттарны чидирдивис, оларны дилеп чор бис» дижир. Шынында оларның оозу көк меге. Бир эвес аалга ям-демдектиг моол аттар турар болза, дораан кестү-ле бергей.

Черле ынчаш кызыгаар чурумун шыгыыралыры — уениң кегелдези болу берген.

Чоокта ноябрь байырлалын таварыштыр Тыва биле Моолдун кызыгаарында турар аалдарны Тес-Хем район Соединиң даргазы Кара-оол Лопсанович Лапчаа, оралакчызы Николай Васильевич Чыңдыгыр олар кезип чораан болгаш малчыннарга сураал ажылын чоруткан, малчыннарның күжү-биле постуларны чер-черлерге тургускулаан.

Чүл дизе бир эвес моолдар кээр болза, постуларда дежурныйлаан улустарны дамчыштыр эртер, оларның документилерин хынаар.

Моол чонну Тываже кирбейн, харылзаа түпазын дивейн тур мен, чүү-даа чүве ужур-чурумнуг, уг-шиглиг, эрттирилге бижиктиг, эптиг-чөптүг болур болгай.

Өөлет ЧИНМИТ.

Чарлалдар бюрозу

Тываның «Медтехника» бүдүүлге-техниктиг бүдүүлгези медицина аппараттарынга болгаш херекселдеринге чагыгларны хүлээп ап, медицина дериг-херекселдерин септээринге, эптеп тургузарынга болгаш техниктиг хандырылгазынга кереэлерни чарып турар. Кээр адрези: Оюн Күрседи кудумчузу, 159-а, телефону 3-26-42.

• • •

«Медтехника» магазинде чаңгыс удаа ажыглаар, 1 мл ишкирлиг, баш удур тарылгага ажыглаар шприцтерни садып турар. Кээр адрези: Кызыл хоорай, Оюн Күрседи кудумчузу, 159-а, автобустарның «Эмнелгелер комплекизи» доктаар чер. Магазин 8 шактан 17 шакка чедир ажылдаар.

• • •

БАЖЫҢ САДЫП АЛЫКСАЗЫНАРЗА

Тываның чурт үлешүрүнүн девискээр-бүдүүлге каттыжыышкыны ыяштан туткан 2 каът нити чуртталга бажынын садып турар. Өртээн дүгүржүп тура тодарадыр. Оон ангыда административтиг бажында тус-тус өрээлдерни арендага берип болур хуралдаар эзел база бар.

Харылаажыр телефоннары 2-50-48, 2-51-32.

КИНО

НОЯБРЬ 20-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Красотка» (АКШ) 10.00, 12.20, 14.40.
«Видеозал»: «Сильный человек» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Урга — территория любви» 13.40, 15.50, 18.00 шактарда.

Никита Хрущёв

САКТЫЫШКЫННАР

(Төнчүзү. Эгези №№ 222, 223, 224 «Шында»).

Сталин чүүүн-даа мурнунга тура дүшпес ийик, оон адын баксыраткан кижини, артында-ла ындыг ондактыг болгаш бүжар антисемитизм ышкаш херекке хамаарыштыр адын баксыраткан кижини боостаалап каар ийик.

Ындыг чугаалар хөй турду, бис аваа чаңчыгын калган бис. Дыңнаар, ынчалза-даа сактып албас турдувус, ол талазы-биле чүү-даа кылбадывыс.

Бир катап мээн соомда Украинаның Компартиязының секретарынга сонгуткан Мельников Сталинге келгенин сактыр мен. оон-биле кады Короченко келген чүве. Сталин оларны чоокку чайлаанче чалаан. Ол оларга арага сыгап турган. бодунун сагыжын чедип алды. Олар Сталинге бир дугаар келген турган. Бис Сталинни билирде болгай бис. Ол чаа кижилерге үргүлчү арага сыгап ижиртип алыр чүве. Олар күзелдии-биле ижерлер. чүге дээрге Сталин оларга сүүнүп турда, ижери дээрге алдарлыг херек деп санаар. Мында кол чүве залының ак сагыжы эвес. Сталинге солун чүве мынаар турган: залыларның аксы чештине бээр кылдыр ижиртип ижарга, олары элээр турган. чүгүлдеваас хире чүве-зин тө кааптар байдалга чедирери.

Ол аалчыларын эзиртип алган, олар хөөреп эгеледілер. Мен тен кырында дег ордум: бирээде, мен Мельников дээш харылаар ужурлуг мен, мээн идип үндүрген кижим-дир, а Короченко дугайында чугаалаан-даа хөрээ чок. Ак сеткилдиг, ынчалза-даа шала доскут угаанныг кижи деп билир мен. Сталин база ону билир, ынчалза-даа Сталинниң столунга Короченко бир дугаар олурган. Ол кезек үеде Сталин антисемитизмни оюп эртпес турган, ол чугаалап-ла эгеледи. Ол чугаа Мельниковтун иштики сагыш-сеткили-биле аянажы берген хевирлиг. Короченко иелээ аастарын ажыдыкан дыннап ордулар.

Дүштеки чем соонда тарап чоруптувус. Демгилер Украинаже чана бергеннер. Маанаа мындыг чүвени чугаалап каар апаар: Москваже ажылдап чедип келгенимде, ТК-ның Президиумунун шиитпирин ёзугаар мен Украинаның Компартиязының Төп Комитединин ажылын хайгаараар ужурлуг турган мен. Ынчангаш менээ шупту украин солуннарны чорудуп турган. Мен төп солуннарны көрүп турдум, мээн дузалакчыларым өске солуннарда кичээнгейге алдынгы дег үүлүдерни көрүп, менээ илеткен турганнар.

Демги дүштеки чем соонда улатпаанда мээн дузалакчым Шуйский украин солун эккелгеш, мурнуку үүлүдү көргүстү. Ында ол-бо четкестер дугайын бижээш, 16 хире кижини адап каан болду. 16 кижиин шүгүмчүлээн, олар шупту еврей фамилияларлыг. Мен номчукаш, хорадаанымдан баар-кирер чер тыппайн бардым: канчап ындыг чүве кылыр чүвел?

Ол кайыын ужукталганын дораан билип кагдым. Еврей нацияга хамаарыштыр Сталинниң шүгүмчүлелин ол кижилер айтыышкын кылдыр билгеш, тодаргай ажылларны кылып эгелээни ол-дур. Ол четкестерниң тодаргай эзилекчилерин дилеп эгелээн болгаш аваа солуннуу ажыглаан. Бир эвес демисел чорудар дээр болза, ону калбаа-биле чорудар. партиялы эвилелдээр-ле болгай але.

Мельниковче долгаш чугаалаадым: «Силерниң мурнуку үүлүңнерни номчулум. Канчап ыятпас силер? Ындыг уткалыг солунну канчап үндүргеннер ол? Ол дээрге антисемитизмче кыйгырыг ышкажыл! Чүге ынчан турар силер? Силер Сталинни соора билген-дир силер. Бир эвес Сталин ол мурнуку үүлүдү номчуптар болза, ол силерге кайы хире айыылдыг болуруи. Төп Комитеттин секретарынга кайы хире ондактыг болурун бодаар. УКП (б)-нин Төп Комитеди, оон төп органы антисемитизм суртаалап турар ышкажыл. Ол дээрге бистиң дайзыннарывыска ажыктыг материал-дыр. ону канчап билбес силер? Дайзыннар ол бужар-бак таварылганы ажыглаар: Украина еврейлерге удур демиселдин тугун, антисемитизмнин тугун кедүрген дээр».

Ол агартынып эгеледи. Оон мөөредир ыглай берди.

Мынча дидим: «Бир эвес ынчаар уламчылаар чүве болза, Сталинге бодум илеткен каар мен. Дүштеки чемге чорааш, силер Сталинни соора билген-дир силер».

Мен шала озалдыг чүве кылганым билип турдум, телефонга чугааларны бүдүү дыннап турар чадавас турган. Оон ангыда Мельников боду Сталинче бижиптип база болур: чоокку чайлаага чорумда силерден алган айтыышкынымга чөрүштүр айтыышкынны Хрущёв берип тур деп. Сталин ындыг чүве дээш мени өршээвеи чугаажок.

Оон соонда Нина Петровна Киевтен чагаа алган, оон менээ мындыг төөгү чугаалады. Киевте сөөк туберкулезу-биле аарып турар уруглар эмнелгези бар. Ол эмнелгениң эргелекчизи профессор Фрумина.

Мээн оглум Сережа туберкулёзтан аарып турда, ол бистиңге бо-ла кээр турган. Ол дыка кызыл турган, ону эмнеп каан. Ам Сергей долуу-биле эмнеттинген, кадык чаагай. Кол нуруузунда Фрумянаның ачызы деп санап турган бис. Сөөк туберкулёзунун талазы-биле база бир специалист турган. Ленинградта академик, эмнээшкин талазы-биле оон база сүме айтырган улус бис.

Ынчан ол Нина Петровнага мынча дээн чорду: «Менден чүге айтырар силер? Киевте, силерде. Фрумина бар болгай. Ол аарыгны оон артык билир кижи чок».

Фрумина чагаазынга ону эзлеп турар албан-дужаалынга таарышпас дээш үндүрүпкен деп бижээн болду. Мен аажок хорадааш база катап Мельниковче телефонладым.

«Канчап ындыг чүве кылганынар ол? — дидим. — Аталдарлыг кижини үндүрүптер де, артында-ла ындыг тайылбыр-биле?! Албан-дужаалынга таарышпас деп бижээн ышкажыл. А ол академик (адын уттунган-дыр мен) сөөк туберкулёзун оон артык билир кижи чок дээн-дир. Чүү кижи оон өске үнелел берип, албан-дужаалынга таарышпас деп бижип турар чүвел?»

Ол агартынып эгеледи. Ындыг таварылгаларда ол шын болган деп бадыткаптар кижилер тыпты бээр чүве болгай.

«Силер коммунистиг адын бужартадып турар-дыр силер», — деп чугааладым.

Ол херек канчаар доозулганын билбес мен, ону ажылынга катап киирип каан хире чүве. Ынчалзажок ол бужар факт болган чүве ийин.

Никита ХРУЩЁВ.

Кызыл хоорай. Красноармейская 100. Индекс 667000. АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505».

ТУРГУЗУКЧУДАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совети болгаш Чазаа «Шын» солунуун редакция коллективи.
Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эрпен.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.
КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, иитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; келээ ажылдагый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези—3-39-15; келээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; оюулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун бухгалтерия — 3-37-11.
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле зуушпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыннадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

корректорлар — 3-41-23; келбейн барганда—2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунун типографиязы Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1

Солун иелеалга 6 катап үнер. Номчаан ? парлалга амазы. Тиражы 27010. Чагыг № 224.